

De Sacramenten en het Vleesgeworden Woord volgens Augustinus

Met de sacramentenleer die Augustinus ontwikkelt in het perspectief van de anti-donatistische polemiek, staan wij op een definitief keerpunt in de evolutie van *sacramentum-mysterium* naar *sacramentum-signum* ¹⁾. Hij ziet in het « sacramentum » op de eerste plaats een teken, zelfs zo dat *sacramentum* en *signum* soms gelijkwaardige termen worden, zoals bijv. in de zo vaak aangehaalde definitie van het sacrament uit *De Civitate Dei* : « sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum est » ²⁾.

I. — SACRAMENTUM-SIGNUM.

Aan de basis van Augustinus' sacramentsopvatting ligt een signum-leer welke hij in zijn *De Doctrina Christiana* meer systematisch uiteenzet ³⁾. Dit werk over de exegetische methodologie dateert voor het grootste gedeelte (Boek I-III, 24, 36) van 397 ⁴⁾. Zijn aandacht was toen reeds gevestigd op de Donatistische pro-

¹⁾ Onze studie beperkt zich voornamelijk tot deze periode.

²⁾ X, 5; PL. 41, 282.

³⁾ Cfr. K. KUYPERS, *Der Zeichen- und Wortbegriff im Denken Augustins*, Amsterdam, 1934; R. A. MARKUS, *St. Augustine on Signs*, in *Phronesis*, 2, 1957, p. 60-83; Ul. DUCHROW, « Signum » und « Superbia » beim jungen Augustin (386-390), in *Rev. des Etud. Aug.*, 7, 1961, p. 369-372.

⁴⁾ *Retract.*, II, 4; PL. 32, 631. Het werk bleef onafgewerkt tot in 427, toen Augustinus het vierde boek eraan toevoegde. Voor meer details, cfr. *Les Révisions* (uitg. G. BARDY), in *Biblioth. August.*, dl. 12, Parijs, 1950, p. 54-55; 576-577.

blematiek, doch de meeste werken van deze polemieken omtrent de sacramenten zijn van na 397.

Van meet af aan maakt de Kerkvader hier onderscheid tussen de *res* en de *signa*: « *omnis doctrina vel rerum est vel signorum, sed res per signa discuntur* » ⁵⁾. Het eerste boek van dit exegetisch werk behandelt de *res* die klaar en duidelijk in de H. Schrift geopenbaard zijn. Dit alles komt neer op het Credo van de Kerk en de morele voorschriften, die tot de drie theologale deugden worden teruggevoerd, met de speciale nadruk op de liefde: *finis praecepti* (I Tim., 1, 5). Het geheel vormt een bondige ethisch-dogmatische synthese van zijn leer ⁶⁾.

In het tweede boek ontwikkelt Augustinus dan de tekenleer die de wijsgerige basis vormt van zijn allegorische Schrift-interpretatie. Meteen geeft hij hier zijn bepaling van het teken: « *Signum est enim res, praeter speciem quam ingerit sensibus, aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire* » ⁷⁾. In het teken plaatst hij een zichtbaar of zintuiglijk aspect (*speciem ingerit sensibus*) tegenover een verstandelijk of geestelijk aspect (*aliud aliquid in cogitatione*). Dit dubbel element, dat essentieel tot het teken behoort, onderkent hij ook in de sacramentele ritus van de Eucharistie: « *Ista, fratres, ideo dicuntur sacramenta, quia in eis aliud videtur, aliud intelligitur. Quod videtur, speciem habet corporalem, quod intelligitur, fructum habet spirituales* » ⁸⁾.

De platonische oppositie: *visibilis - invisibilis*, die ons ook vaak aan II Cor., 4, 18 of Rom., 1, 20 doet denken ⁹⁾ kenschetst zijn sacramentenopvatting tegenover het Donatisme. Een passage uit de *Quaestiones in Heptateuchum* is in dat opzicht zeer merkwaardig:

« ... *Moyses visibilibus sacramentis per ministerium suum (sanctificat); Dominus autem invisibili gratia per Spiritum sanctum, ubi est totus fructus etiam visibilibus sacramentorum. Nam sine ista sanctificatione invisibilis gratiae, visibilia sacramenta*

⁵⁾ De Doct. Christ., I, 2, 2; PL. 34, 19.

⁶⁾ Cfr. G. ISTACE, *Le livre Ier du « De Doctrina Christiana » de saint Augustin. Organisation synthétique et méthode mise en œuvre*, in *Ephem. Theol. Lov.*, 32, 1956, p. 289-330.

⁷⁾ De Doct. Christ., II, 1, 1; PL. 34, 35.

⁸⁾ Sermo CCLXXII, 5; PL. 38, 1247.

⁹⁾ o. a. Enarr. in Ps. IX, 14; PL. 36, 123-124; in Ps. LVII, 10; PL. 36, 681; in Ps. XCIII, 23; PL. 37, 1211; Sermo CV, 5, 7; PL. 38, 621. In de grote anti-donatistische werken komen deze citaten echter niet voor.

quid prosunt ? Merito autem quaeritur, utrum etiam ista *invisibilis* sanctificatio sine *visibilibus* sacramentis, quibus *visibiliter* homo sanctificatur, pariter nihil prosit : quod utique absurdum est... Proinde colligitur *invisibilem* sanctificationem quibusdam affuisse atque profuisse sine *visibilibus* sacramentis, quae pro temporum diversitate mutata sunt, ut alia tunc fuerint, et alia modo sint : *visibilem* vero sanctificationem, quae fieret per *visibilia* sacramenta, sine ista *invisibili* posse adesse, non posse prodesse. Nec tamen ideo sacramentum *visibile* contemnendum est : nam contemptor ejus *invisibiliter* sanctificari nullo modo potest » ¹⁰⁾.

Deze dualiteit die, zoals blijkt uit de tekst, zeer geschikt aangewend kon worden in de Donatistische controverse, gaf Augustinus reeds weer in zijn *De Magistro*, waarin de signum-leer expliciet zijn aandacht gaande houdt : « Omnia quae percipimus, aut sensu corporis, aut mente percipimus. Illa *sensibilia*, haec *intelligibilia* : sive, ut more auctorum loquar, illa *carnalia*, haec *spiritualia* nominamus » ¹¹⁾.

De mens nu die in het teken slechts de uiterlijke gestalte, waarvan een beeltenis (*species*) in zijn zintuigen wordt gedrukt, aanschouwt, blijft op het plan van het zintuiglijke en is een *homo carnalis* ¹²⁾. De zintuigen kunnen immers een ding niet als teken zien, want om van het zichtbare en lichamelijke naar de onzichtbare en geestelijke werkelijkheid op te stijgen is een geestelijk oog vereist. De dingen niet als teken kunnen zien noemt Augustinus de tragische onderwerping van de ziel aan het zinnelijke : « ea demum est miserabilis animae servitus, signa pro rebus accipere : et supra creaturam corpoream oculum mentis ad hauriendum aeternum lumen levare non posse » ¹³⁾.

¹⁰⁾ *Quaest. in Hept.*, III, 84; PL. 34, 712; cfr. *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144-145; *C. Litt. Pet.*, III, 49, 59; PL. 43, 379; *C. Cresc.*, II, 13, 16; PL. 43, 476; II, 15, 18; kol. 477; II, 16, 19; kol. 477; II, 21, 26; kol. 482; *Sermo LXXXVIII*, I, 1; PL. 38, 539; *Sermo CCXXXVIII*, 3; PL. 38, 1126; *Sermo Guelf. XXVIII*, 2; *Miscell. Agost.*, I, p. 536; *In Ev. Joh. Tr.* III, 5 en 12; PL. 35, 2000 en 2004; *Ep. LV*, 5, 8; PL. 33, 208.

¹¹⁾ *De Magist.*, 12, 39; PL. 32, 1216.

¹²⁾ *De Doct. Christ.*, III, 5, 9; PL. 34, 69: « Cum enim figurate dictum sic accipitur, tamquam proprie dictum sit, *carnaliter sapitur*. Neque ulla mors animae congruentius appellatur, quam cum id etiam quod in ea bestiis antecellit, hoc est, *intelligentia carni subjicitur* sequendo litteram ».

¹³⁾ *De Doct. Christ.*, III, 5, 9; PL. 34, 69; *ibid.*, III, 7, 11; kol. 70.

De *homo carnalis* blijft bij het teken staan en ziet de referentie niet naar de betekende *res*. Zo denkt men vleselijk (*carnaliter sapitur*) wanneer men de duistere passages van de H. Schrift letterlijk interpreteert (*littera occidit*), daar waar men ze figuurlijk moet begrijpen (*intellectus spiritualis*; *Spiritus autem vivificat*)¹⁴). Dit was het geval met de Joden van het Oude Testament die zo halsstarrig aan hun tekenen vast hielden, dat zij de Heer, Christus, de betekende *res* van al deze *signa*, bij Zijn komst niet hebben kunnen aanvaarden. Hij ging deze tekens voorbij, want de tijd om er de zin van te openbaren was aangebroken¹⁵). Immers heel het Oude Testament verwijst naar het Nieuwe en het Nieuwe openbaart hetgeen het Oude Testament onder tekens verborgen hield¹⁶).

Met de openbaring van het Nieuwe Verbond, met Christus en Zijn verrijzenis hebben wij het meest manifeste teken van de verlossing van de vleselijkheid en van de onderworpenheid aan tekenen, waarvan wij de zin niet vatten :

« Hoc vero tempore posteaquam resurrectione Domini nostri manifestissimum indicium nostrae libertatis illuxit, nec eorum quidem signorum, quae jam intelligimus, operatione gravi onerati sumus : sed quaedam pauca pro multis, eademque factu facillima, et intellectu augustissima, et observatione castissima ipse Dominus et apostolica tradidit disciplina : sicuti est baptismi sacramentum, et celebratio corporis et sanguinis Domini »¹⁷).

In zijn uitleg over de letterlijke en figuurlijke zin van de Schrif-

¹⁴) De H. Ambrosius initieerde Augustinus in deze allegorische exegetische methode: « Saepe in popularibus sermonibus suis dicentem Ambrosium laetus audiebam, *Littera occidit; spiritus autem vivificat* (II Cor., 3, 6): cum ea quae ad litteram perversitatem docere videbantur, remoto mystico velamento spiritualiter aperiret » (*Confess.*, VI, 4, 6; PL. 32, 722). Cfr. M. PONTET, *L'exégèse de S. Augustin Prédicateur*, coll. *Théologie*, nr. 7, Parijs, 1945, p. 207-220; P. COURCELLE, *Recherches sur les Confessions de saint Augustin*, Parijs, 1950, p. 96-103. Deze geestelijke interpretatie gaat langs Ambrosius terug tot Origenes en Sint Paulus (*Gal.*, IV, 22-31).

¹⁵) *De Doct. Christ.*, III, 6, 10; PL. 34, 69: « Et ideo qui talibus signis pertinaciter inhaeserunt, contemnentem ista Dominum, cum jam tempus revelationis eorum venisset, ferre non potuerunt ».

¹⁶) *Quaest. in Hept.*, II, 73; PL. 34, 623: « ... quamquam et in Veteri Novum lateat, et in Novo Vetus pateat ». Dit thema is een gemeenplaats bij Augustinus: cfr. *Sermo* CLX, 6; PL. 38, 876; *De Civ. Dei*, XVI, 26; PL. 41, 585.

¹⁷) *De Doct. Christ.*, III, 9, 13; PL. 34, 71.

tuurteksten gaat Augustinus' aandacht meer en meer naar de voorschriften en praktijken van de Joodse wetgeving, « waaraan, volgens de apostel Paulus, het Joodse volk onderworpen was, zoals kinderen aan een tuchtmeester (*Gal.*, 3, 24) »¹⁸⁾. Door Christus' komst zijn wij bevrijd van deze zware last van Joodse tekenen. Tegenover deze voorschriften van de Wet plaatst Augustinus de christelijke tekens : zij zijn niet talrijk en gemakkelijk uit te voeren. Meteen noemt hij de twee voornaamste christelijke sacramenten : het Doopsel en de Eucharistie. Heel ongemerkt is hij overgegaan van de symbolische betekenissen of de sacramenten-symbolen van de H. Schrift tot de cultuele sacramenten van het Nieuwe Testament, alsof beide zich op eenzelfde lijn bevinden. In zijn geest bestaat er ook geen essentieel onderscheid tussen beide. De H. Schrift als woord en de sacramenten als rituele handelingen zijn essentieel en op de eerste plaats tekenen, en beide worden sacramenten genoemd omdat zij tekenen zijn die op goddelijke dingen betrekking hebben : « *Nimis autem longum est convenienter disputare de varietate signorum, quae cum ad res divinas pertinent, sacramenta appellantur* »¹⁹⁾. In die zin wordt het sacrament dan ook een heilig teken genoemd, omdat het enigszins deelt in de heilige *res* waarnaar het verwijst : « *Sacramentum, id est signum sacrum* »²⁰⁾.

Onder de verschillende soorten tekens nemen de woorden de voornaamste plaats in²¹⁾ en de cultuele sacramenten zijn als het ware zichtbare woorden : « *quaedam quasi verba visibilia* »²²⁾. De zichtbare offers zijn op die wijze een teken van de onzichtbare : « *sicut verba sonantia signa sunt rerum* »²³⁾. Juist in het licht van

¹⁸⁾ *De Doct. Christ.*, III, 6, 10; PL. 34, 69.

¹⁹⁾ *Ep.* CXXXVIII, 7; PL. 33, 527; cfr. E. MASURE, *Le Signe*, Parijs, 1953, p. 211: « C'est saint Augustin qui introduisait dans la définition du mot 'sacrement' l'idée de signe, qui décida de la définitive évolution sémantique du substantif ». Augustinus heeft ook zoals de andere christelijke schrijvers de tendens om de term *mysterium* te vervangen door *sacramentum*. Cfr. Christine MOHRMANN, « *Sacramentum* » dans les plus anciens textes chrétiens, in *Harvard Theol. Rev.*, 47, 1954, p. 141-152; IDEM, *Linguistic Problems in the early Christian Church*, in *Vigiliae Christianae*, 2, 1947, p. 21; A. NOCK, *Hellenistic mysteries and Christian Sacraments*, in *Mnemosyne*, 4, 1952, p. 209.

²⁰⁾ *De Civ. Dei*, X, 5; PL. 41, 282.

²¹⁾ *De Doct. Christ.*, II, 3, 4; PL. 34, 37-38; « *Innumerabilis multitudo signorum, quibus suas cogitationes homines exercent, in verbis constituta est* ».

²²⁾ *C. Faust.*, XIX, 16; PL. 42, 356-357.

²³⁾ *De Civ. Dei*, X, 19; PL. 41, 297.

deze tekenleer kan Augustinus dan ook van het *intelligere* spreken in betrekking met de rituele sacramenten ²⁴). Dit *intellectus spiritualis* van het sacrament betekent de heiliging ²⁵).

Zowel de figuurlijke betekenissen van de H. Schrift en de historische heilsfeiten als de talrijke cultuele handelingen van Oud- en Nieuw Testament zijn heilige tekenen of sacramenten. Gewoonlijk onderscheidt men dan bij Augustinus sacramenten in « brede » en sacramenten in « engere » zin ²⁶). En dergelijke beschouwing houdt het gevaar in dat men te vlug vanuit ons standpunt gaat oordelen. Het is ook niet heel duidelijk waar, in deze lijst van talrijke sacramenten, de sacramenten in engere zin ophouden en waar men met sacramenten in bredere betekenis te doen heeft ²⁷). Er is wel een reëel onderscheid te onderkennen wanneer men de *virtus* gaat beschouwen, en dan dringen zich onmiddellijk twee sacramenten op als typen van de christelijke sacramenten : het Doopsel en de Eucharistie ²⁸). Uit de geopende zijde van Christus, de deur des

²⁴) *Sermo* CCLXXXIII; PL. 38, 1247.

²⁵) *De Bapt.*, IV, 22, 29; PL. 43, 173: « Nemo debet... si forte ante Baptismum usque ad *spiritualem intellectum* pro corde profecerit, contemnere Sacramentum quod ministrorum opere corporaliter adhibetur ». Ook Augustinus' kenleer is verhelderend voor zijn sacramentenleer, doch dit kunnen wij nu niet uitwerken.

²⁶) Cfr. Fr. HOFMANN, *Der Kirchenbegriff des hl. Augustinus in seinen Grundlagen und in seiner Entwicklung*, München, 1933, p. 335-336: « Augustin gebraucht das Wort sacramentum in einem weiteren und in einem engeren Sinn... »; B. NEUNHEUSER, *Taufe und Firmung*, in *Handbuch der Dogmengeschichte*, 4, 2, Freiburg, 1956, p. 51 (deze auteur baseert zich vooral op Hofmann); J. TIXERONT, *Histoire des Dogmes*, 2, Parijs, 1924, p. 397.

²⁷) C. COUTURIER, die aan de gelijkwaardige termen *mysterium* en *sacramentum* een lovenswaardige lexicografische studie wijdde, zegt terecht: « De prime abord, deux groupes assez nets se détachent: celui des rites et celui des figures symboliques. Mais une observation un peu plus poussée montre que leur distinction n'est pas nettement tranchée » (« *Sacramentum* » et « *Mysterium* » dans l'œuvre de saint Augustin, in *Etudes Augustiniennes*, coll. *Théologie*, nr. 28, Parijs, 1953, p. 171). De nadruk ligt bij Augustinus op het tekenkarakter van het sacrament. Op die wijze is er dan ook geen klaar en duidelijk onderscheid tussen de sacramenten van de Oude- en die van de Nieuwe Wet. De rituele voorschriften van het Oude Verbond bezitten eveneens een heilseffaciteit. Immers wanneer Augustinus zegt dat de christelijke sacramenten *virtute maiora* zijn, sluit dit in dat de Joodse gebruiken ook een zekere heilskracht bezaten. Cfr. *Enarr.* in Ps. LXXVII, 2; PL. 36, 983-984.

²⁸) In de verschillende opsommingen komen deze sacramenten bij uitstek steeds voor en vaak vermeldt Augustinus slechts deze twee. Cfr. *De Doct.*

levens, vloeiden deze sacramenten naar buiten, opdat daarmee de Kerk zou kunnen opgebouwd worden ²⁹⁾.

Het is duidelijk dat Augustinus' sacramentsopvatting in eng verband staat met de signum-leer van *De Doctrina Christiana* die de allegorische Schriftinterpretatie fundeert. Deze geestelijke interpretatie (*spiritualis intellectus*) nam voor hem het aanstotelijke weg uit de vele duistere plaatsen van de H. Schrift en maakte het hem mogelijk *ad altitudinem sacramentorum* van de Openbaring op te stijgen ³⁰⁾. Dezelfde symbolische visie op de wereld ³¹⁾ liet de Afrikaanse Kerkvader toe de Donatistische probleemstelling inzake de sacramentenleer theologisch op te lossen.

* * *

Ongetwijfeld lag het antwoord aan het Donatisme in het onderscheid tussen het zichtbaar heilig teken of het sacrament, dat altijd gaaf aanwezig is (*adest*), en de betekende onzichtbare geestelijke realiteit, die onafhankelijk van de bedienaar, het sacrament vruchtbaar maakt (*prodest*). Het verband tussen de tekenleer en de sacramentsopvatting van de anti-donatistische werken wordt nog verder doorgetrokken waar het gaat over de verhouding *carnalis-spiritualis* of *carnaliter sapere-spiritualiter intelligere*. Al wat *corporaliter* geschreven staat mag niet *carnaliter* geïnterpreteerd worden, doch moet *spiritualiter* opgevat worden, d.w.z. als teken van een veel diepere geestelijke betekenis ³²⁾. De slafelijke *homo carnalis* be-

Christ., III, 9, 13; PL. 34, 70; *Ep.* LIV, 1, 1; PL. 33, 200. Cfr. C. COUTURIER, o. c., p. 184: « Si l'on se réfère maintenant aux emplois de *sacramentum* en un sens déterminé, on est frappé par la place immense donnée au baptême et à l'eucharistie ». Zie ook « *Essai de classification des textes* » (p. 284-299) voor de opsomming van deze *sacramenta*.

²⁹⁾ Een zeer frequent thema in Augustinus' preken: cfr. *Enarr. in Ps.* CXXXVIII, 2; PL. 37, 1785; *in Ps.* XL, 10; PL. 36, 461; *in Ps.* LVI, 11; PL. 36, 668; *in Ps.* CXXVI, 7; PL. 37, 1672; *in Ps.* CXXVII, 11; PL. 37, 1684; *Sermo* V, 3; PL. 38, 55; *Sermo* CCXVIII, 14, 14; PL. 38, 1087; *In Joh. Ev. Tr.* CXX, 2; PL. 35, 1953. Zie hierover S. TROMP, *Die Geburt der Kirche aus dem Herzen Jesu am Kreuze*, in *Zeitschr. f. Ascese und Mystik*, 9, 1934, p. 233-246.

³⁰⁾ *Confess.*, VI, 5, 8; PL. 32, 723.

³¹⁾ J.-M. LE BLOND, *Les conversions de saint Augustin*, coll. *Théologie*, nr. 17, Parijs, 1950, p. 286: « La vraie vue d'Augustin sur le monde est une vue symbolique, et ce symbolisme est tout à fait caractéristique de la pensée augustiniennne, de sa profondeur et de ses lacunes ».

³²⁾ *Sermo* IV, 1 en 10; PL. 38, 33 en 38; cfr. W. A. SCHUMACHER, « *Spiritus* »

grijpt het teken niet als teken of als verwijzing ³⁴). Zoals de Joden behoort hij nog tot het Oude Testament ³⁵). De vrije *homo spiritualis* van het Nieuwe Testament vereert het teken niet, maar datgene waarnaar het teken verwijst ³⁶).

De Donatisten zijn *homines carnales et animales* ³⁷) daar zij de voorzeggingen aangaande Christus en zijn Kerk letterlijk of *carnaliter* opvatten ³⁸). Zoals zij de geestelijke betekenissen van de *sacramenta* der H. Schrift niet kunnen vatten, zo kunnen zij ook de heilige gaven, die door de cultuele *signa* omhuld worden, geestelijk niet begrijpen (*intellectus spiritualis*), immers zo zegt de Apostel: « animalis homo non percipit ea quae sunt Spiritus Dei » (I Cor., 2, 14). De verhouding *carnalis-spiritualis*, in toepassing op de sacramenten, wordt also geconfirmeerd door Sint Paulus. In *De Doctrina Christiana* wordt I Cor., 2, 14 nog niet geciteerd, doch in het anti-donatistisch corpus wordt dit vers in deze kontekst herhaaldelijk op het voorplan gebracht ³⁹).

and « *Spiritualis* »: *A study in the Sermons of Saint Augustine*, Mundelein (Illinois), 1957, p. 201-202: « Briefly, *corporaliter* usually refers to the actual historical events as distinguished from the figurative meanings therein concealed; on the other hand, *carnaliter* refers rather to men's misunderstanding of these meanings of the same events. This purely historical use of *corporaliter* stands out clearly in such passages as *corporaliter facta spiritualiter sunt intelligenda* (*Sermo Frang.* I, 2; *Miscell. Agost.* I, p. 171). *Corporalis* is also equated with *visibilis* insofar as both are apposed to *spiritualis* (*Enarr. in Ps. CIII, Sermo III, 2; PL. 37, 1358*), and *visibilis* alone is once contrasted with *spiritualis* (*Enarr. in Ps. LXXXIII, 1; PL. 37, 1056*).

³⁴) *De Doct. Christ.*, III, 7, 11; PL. 34, 70; *Ibid.*, III, 5, 9; kol. 69: « Cum enim figurate dictum sic accipitur, tamquam proprie dictum sit, carnaliter sapitur ».

³⁵) *De Bapt.*, I, 15, 24; PL. 43, 122.

³⁶) *De Doct. Christ.*, III, 9, 13; PL. 34, 70: « Non hoc veneratur quod videtur et transit, sed illud quo talia cuncta referenda sunt ».

³⁷) Tegenover *spiritualis* hebben de termen *carnalis* en *animalis* voor Augustinus dezelfde betekenis. Cfr. W. A. SCHUMACHER, o. c., p. 184.

³⁸) C. Gaud., II, 9, 10; PL. 43, 747.

³⁹) Cfr. *De Bapt.*, I, 14, 23 en 24; PL. 43, 122; III, 14, 19; kol. 147; III, 15, 20; kol. 148; IV, 15, 22; kol. 168; C. Cresc., II, 13, 16; PL. 43, 476; *Ep.* XCIII, 32; PL. 33, 338; *Sermo Frang.* I, 17; *Miscell. Agost.*, I, p. 186; *Sermo* LXXI, 30; PL. 38, 461-462; *Sermo* CCLXIX, 3; PL. 38, 1236; *In Ev. Joh. Tr.* XCVIII, 3; PL. 35, 1882. Dit is niet de enige betekenis van de termen *carnalis* en *spiritualis*: cfr. W. A. SCHUMACHER, o. c., p. 185: « By far the most frequent and most important use of *homo spiritualis* in Augustine's sermons is an adaptation of St. Paul's use in I Cor., 2-3. In this meaning, certain Christians are called *homines spirituales*; these are described as particularly distinguished for

De *carnalitas* der schismatieken komt vooral tot uitdrukking in hun *dissensio*. Augustinus verklaart dan *I Cor.*, 2, 14 vanuit *Gal.*, 5, 19-21 waar de Apostel zegt dat partijzucht, tweedracht en scheuring vleselijke werken zijn ⁴⁰⁾. De uitspraak van *Jud.*, 19 lijkt hem echter nog duidelijker als de verklaring van *I Cor.*, 2, 14 :

« Contentiones enim et dissensiones et divisiones non faciunt nisi animales, de quibus apostolus dicit : « *Animalis autem homo non percipit quae sunt Spiritus Dei* » (*I Cor.*, 2, 14). Deinde scriptum est et in epistola Judae apostoli : « *Hii sunt qui segregant semetipsos — reprehendens loquebatur — Hii sunt qui segregant semetipsos, animales, Spiritum non habentes* » (*Jud.*, 19). Quid manifestius ? quid evidentius ? Merito veniunt, et si eadem credentes quae nos, tamen accepturi Spiritum sanctum, quem habere non possunt, quamdiu sunt hostes unitatis... Habentes... *formam pietatis*, sed *virtutem* eius abnegantes (*II Tim.*, 3, 5) » ⁴¹⁾.

Animalis drukt dus de morele gesteltenis van het subject uit dat het sacrament of de *forma pietatis* wel gaaf ontvangt, doch in zijn *carnalitas* de *virtus* afwijst.

Augustinus weet al deze aspecten samen te brengen in een verdere uitwerking van de paulinische allegorische interpretatie van « Abraham die twee kinderen had : een van de slavin en een van de vrijgeborene » (*Gal.*, 4, 22-31), waarop de verhouding *carnalis-spiritualis* in verband met de tekenleer steunt. In het sacrament van de wedergeboorte brengt de Kerk haar kinderen voort : « *Ipsa generat et per uterum suum et per uteros ancillarum* (de Donatisten) *ex eisdem Sacramentis, tamquam ex viri sui semine* » ⁴²⁾. De kin-

their understanding of the faith ». In zijn *Retractatio* van het werk *Probationum et Testimoniorum contra Donatistas* merkt Augustinus op dat *I Cor.*, 2, 14 hier niet kan worden toegepast in zijn letterlijke betekenis. Cfr. *Retract.*, II, 27; PL. 32, 642.

⁴⁰⁾ *De Bapt.*, VI, 12, 19; PL. 43, 206.

⁴¹⁾ *Sermo Frang.* I, 17, in *Miscell. Agost.*, I, p. 186; zie ook *Sermo LXXI*, 30; PL. 38, 461; *Sermo CCLXIX*, 3; PL. 38, 1236.

⁴²⁾ *De Bapt.*, I, 10, 14; PL. 43, 117; cfr. *Ep.* XCIII, 2, 6; PL. 33, 323. Deze allegorie wordt vooral uitgewerkt in *De Bapt.*, I, 15, 23-18, 27; PL. 43, 121-124 en *Sermo LXXI*, 18, 30-19, 32; PL. 38, 461-463. *Sermo III*; PL. 38, 32-33 (*De Agar et Ismael*) is onecht: cfr. C. LAMBOT, *Corpus Christianorum*, S. L. XLI, p. 17: « Le sermon III des Mauristes est un simple extrait de Bède Gal. 4, recueilli aussi par Florus ». In de uiteenzetting over het teken in *De Doctr. Christ.*, wordt naar *Gal.*, 4, 22-31 nog niet verwezen, doch in het 4de homiletisch

deren uit Sara zijn vrije en geestelijke kinderen die het erfdeel van de geestelijke vruchten kunnen ontvangen ⁴³). De kinderen van Agar daarentegen leven in slavernij en blijven verstoken van de geestelijke gaven van de sacramenten. De Donatisten zijn als Ismaël zonen van de slavin, verwekt naar het vlees (*secundum carnem*). Wanneer zij echter terugkeren naar de « Catholica » hebben zij toegang tot de gemeenschap van de Geest, doch het *lavacrum carnis* wordt niet herhaald ⁴⁴).

Ook vele *homines carnales et animales* worden in de « Catholica » gedoopt ⁴⁵). Zij behoren niet *spiritualiter* tot Christus' lichaam zoals Jacob, doch enkel *carnaliter*. Zij zijn ruig (*pilosus*) zoals Ezau die met Jacob uit dezelfde schoot van Rebekka geboren werd ⁴⁶). Ook van hen zegt de Apostel: « dat zij niet ontvangen wat van Gods Geest komt (I Cor., 2, 14) » ⁴⁷).

De continuïteit van de signum-leer van *De Doctrina Christiana* en de sacramentenleer van de Donatistische periode is duidelijk. In dat licht treedt het tekenkarakter van de sacramenten nog meer expliciet naar voor. Het strenge onderscheid tussen het zintuiglijke en het geestelijke, het zichtbare en het onzichtbare, het tijdelijke en het eeuwige is een grondstelling die Augustinus' denken beheerste. Het Platonisme is voorzeker hier niet vreemd aan, doch eveneens toetst hij zijn symbolische wereldvisie aan Sint Paulus zowel voor de oppositie *visibilis-invisibilis* als voor de verhouding *carnalis-spiritualis*. Bij deze Apostel vond hij ook het principe van de symbolische Schrift-interpretatie (*Gal.*, 4, 22-31). De uitspraak van Sint Paulus (*II Cor.*, 3, 6) in de mond van Ambrosius was hem een verlossing. De distinctie tussen het *adesse* en het *prodesse* van de sacramenten berust op deze visie.

boek, dat rond 426 werd toegevoegd, citeert Augustinus deze passage als *submissae dictionis exemplum* (IV, 22, 39; PL. 34, 107).

⁴³) *In Ev. Joh. Tr.* XI, 7; PL. 35, 1479.

⁴⁴) *Sermo LXXI*, 19, 32; PL. 38, 462: « Quicumque in segregationibus baptizantur, quamvis non sint renati Spiritu, tamquam Ismaeli similes qui *secundum carnem* natus est Abrahae, non sicut Isaac, qui *secundum spiritum*, quia per repromissionem (*Gal.*, 4, 28-29); tamen cum ad Catholicam veniunt, et *societati Spiritus* aggregantur, quem foris procul dubio non habebant, non eis repetitur *lavacrum carnis* ».

⁴⁵) *De Bapt.*, IV, 15, 22; PL. 43, 168.

⁴⁶) *De Bapt.*, I, 16, 25; PL. 43, 123; *Sermo LXXXVIII*, 19; PL. 38, 549; *Sermo IV*, 28, 31; PL. 38, 48.

⁴⁷) *De Bapt.*, IV, 15, 22; PL. 43, 168.

* * *

De oppositie « zichtbaar teken-onzichtbare werkelijkheid », « zinnelijk-geestelijk » is Platonisch en Paulinisch. Het is nochtans niet zo eenvoudig de verhouding *signum-res* volgens Augustinus' denken correct te interpreteren. In ons Westers denken is men vaak te zeer geneigd deze relatie louter notioneel op te vatten. Gaat men Augustinus en ook Plotinos te puur rationeel begrijpen, dan doet men afbreuk aan hun ware en diepere denken ⁴⁸). Augustinus' symbolische visie staat eerder in het kader van een mystiek dan op het plan van het streng rationele ⁴⁹). Zo men bij Augustinus van een Platonisch dualisme mag spreken, dan mag men daarbij niet vergeten dat dit dualisme overbrugd wordt door de participatieleer. Zoals voor Plato en Plotinos de veranderlijke dingen een zekere deelname bezitten aan de ideeën, zo bezit voor Augustinus het geschapene ook een zekere deelname aan de ideeën in God of in Gods Woord ⁵⁰). Voor zover zij hieraan deelnemen, zijn zij er enigszins aan gelijk. Deze participatie is het fundament van de *similitudo* ⁵¹). Daar nu het sacrament een « gelijkenis » bezit met zijn *res*, « is » het enigszins deze *res* : « Si enim Sacramenta quandam *similitudinem* earum rerum, quarum Sacramenta sunt, non haberent, omnino Sacramenta non essent, ex hac autem similitudine plerumque iam (etiam) ipsarum rerum nomina accipiunt » ⁵²).

⁴⁸) Cfr. P. Th. CAMELOT, « *Sacramentum* ». *Notes de théologie sacramentaire augustinienne*, in *Revue Thomiste*, 57, 1957, p. 444: « Il faudrait insister sur cet *intelligitur*. Augustin ne l'entend pas ici de l'activité intellectuelle banale, si l'on peut dire, qui déchiffre le signe comme on lit un texte ou comme on déchiffre une énigme. C'est l'*intellectus spiritualis*, l'intelligence qui en perçoit dans une illumination qui est une expérience, toute la vérité secrète et la vertu cachée ».

⁴⁹) E. MASURE, *Le Signe*, Parijs, 1953, p. 17.

⁵⁰) *De Divers. Quaest. LXXXIII, Quaest. XLVI: De Ideis*; PL. 40, 30: « Non solum sunt *ideae*, sed *ipsae verae* sunt, quia *aeternae* sunt et *eiusmodi* atque *incommutabiles* manent; quarum *participatione* fit ut sit *quidquid est*, quomodo est ». Cfr. A. SOLIGNAC, *Analyse et sources de la Question « De Ideis »*, in *Augustinus Magister*, I, p. 307-315.

⁵¹) E. GILSON, *Introduction à l'étude de saint Augustin*, Parijs, 1943, p. 278: « Être semblable à une autre chose, c'est, dans une certaine mesure, être cette chose mais c'est aussi ne pas l'être, puisque ce n'est que lui être semblable. La ressemblance est donc un moyen terme entre l'identité et l'altérité absolues, et c'est aussi pourquoi elle rend possible l'existence des choses créées qui, sans être véritablement unes, le sont néanmoins assez pour pouvoir exister ».

⁵²) *Ep. XCVIII, 9*; PL. 33, 364.

Juist op deze *similitudo* van het sacrament met zijn *res* steunt heel de draagwijdte van Augustinus' antwoord op Bonifacius' vragen aangaande het Doopsel van de kinderen die nog niet geloven kunnen. M.-F. Berrouard die deze *similitudo* volgens de kontekst interpreteerde, heeft terdege aangetoond dat Augustinus' gedachtengang hier ver is van een louter symbolische sacramentsopvatting. « C'est ... sur le réalisme sacramentel qu'il veut insister quand il exige ainsi, comme une nécessité absolue, une certaine ressemblance entre le sacrement et sa *res* : il souligne que la *res* doit être de quelque manière continue dans le sacrement, que celui-ci doit avoir une certaine participation à la *res* et qu'il ne peut être sacrement qu'en étant dans une certaine mesure la *res* elle-même » ⁵⁴).

In dit perspectief ontdekt men dan ook een inniger verband tussen het sacrament en de *res*. Hoe is het anders begrijpelijk dat de Kerkvader voortdurend spreekt over het *prodesse* der sacramenten? In het doopsel worden de zonden vergeven ⁵⁵) en God bewerkt deze geestelijke heiliging door (*per*) dit sacrament ⁵⁶). De sacramenten verliezen hun heiligingskracht (*vim sanctitatis*) niet bij de afgescheurde christenen, zoals ook de heilige vaten (*Dan.*, 5) en de verbondsark (*I Sam.*, 4-5) die zelfs bij vreemde volken behielden ⁵⁷). God immers is hier aanwezig: « Deus adest Sacramentis et verbis suis » ⁵⁸).

In datzelfde licht kan Augustinus de heiligheid en de goddelijkheid van de zichtbare sacramenten beklemtonen ⁵⁹). De sacra-

⁵⁴) « *Similitudo* » et la définition du réalisme sacramentel d'après l'Épître XCVIII, 9-10 de saint Augustin, in *Rev. des Etud. Aug.*, 7, 1961, p. 321-337. Voor het citaat, zie p. 334.

⁵⁵) *Ep.* CLXXXV, 9, 39; PL. 33, 810: « in Baptismo cuncta dimissa sunt ».

⁵⁶) *De Bapt.*, IV, 12, 29; PL. 43, 174: « Sacramentum... corporaliter adhibetur sed *per* hoc Deus hominis consecrationem spiritualiter operatur ». Cfr. *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 145. Het partikel *per* gebruikt Augustinus echter ook wanneer hij zegt dat God langs of door (*per*) onwaardige bedienaars de heiliging bewerkt: o. a. *C. Ep. Parm.*, II, 11, 24; PL. 43, 67-68.

⁵⁷) *C. Gaud.*, II, 10, 11; PL. 43, 748: « Si ergo illa sancta... apud alienas... vim tamen sanctitatis nullo modo perdere potuerunt; quanto magis eam Christiana Sacramenta ».

⁵⁸) *De Bapt.*, V, 20, 27; PL. 43, 190; cfr. *De Bapt.*, VI, 25, 47; PL. 43, 214.

⁵⁹) *C. Ep. Parm.*, II, 16, 35; PL. 43, 77; *De Bapt.*, IV, 9, 13; PL. 43, 163; IV, 13, 19; kol. 167; IV, 14, 21; kol. 167; VI, 2, 4; kol. 199; *C. Litt. Pet.*, II, 47, 110; PL. 43, 298; II, 108, 347; kol. 345-346; *C. Cresc.*, I, 24, 29; PL. 43, 461; etc.

menten zijn heilig, daar zij tekenen zijn van iets heiligs waarin zij participeren ⁶⁰). Zij zijn geconsacreerd met de *evangelica verba* ⁶¹) en zijn Gods eigendom : « Sacramentum per se sanctum... propter illum cuius est » ⁶²). Deze heiligheid van het sacrament is de heiligende *virtus* die het in zich draagt : « Sacramento suo divina virtus assistit » ⁶³). Het zichtbare sacrament dat het eigendom is van Christus, is een zekere inkleding van de inblijvende geestelijke heilswerking : « signacula quidem rerum divinarum esse visibilia, sed res ipsas invisibiles in eis honorari » ⁶⁴).

Niettegenstaande Augustinus dus de nadruk legt op het tekenkarakter van het sacrament, kan men toch bij hem een zeer realistische sacramentsopvatting onderkennen. Doopsel en Eucharistie, de enige volstrekt-heilsnoodzakelijke sacramenten, dragen dan ook zeer terecht de naam van hun betekende *res* : « Optime Punic Christiani baptismum ipsum nihil aliud quam *salutem*, et sacramentum corporis Christi nihil aliud quam *vitam* vocant » ⁶⁵).

II. — ACCEDIT « VERBUM » AD ELEMENTUM ET FIT SACRAMENTUM.

Bij de bestrijding van de valse leerstellingen der Donatisten legde Augustinus voornamelijk de nadruk op het onderscheid tussen het *sacramentum* en zijn *res* ; tussen het zichtbaar en het onzichtbaar aspect. Een enkele maal heeft hij echter ook aandacht voor de tweeledige structuur van het sacrament als zichtbaar teken, en zijn beschouwingen zijn hier niet vreemd aan de Donatistische problematiek. Het valt ons nochtans op hoe zijn gedachten spontaan overspringen van de dubbelheid van het *sacramentum* naar de tweeledigheid van het uiterlijk teken en de hierin aanwezige genadewerking. Hier wordt de verhouding sacrament-heilswerking meer belicht.

⁶⁰) *Ep.* XXIII, 2; PL. 33, 95; cfr. *C. Cresc.*, I, 34, 40; PL. 43, 466-467: « De visibili baptismo... quod licet sanctum sit, neque ullo modo praetermittendum, quoniam sacratissima significatione praepollet ».

⁶¹) *De Bapt.*, IV, 4, 6; PL. 43, 157.

⁶²) *De Bapt.*, IV, 12, 18; PL. 43, 166; *C. Litt. Pet.*, II, 37, 88; PL. 43, 391; *Ep.* XCIII, 11, 46; PL. 33, 343; *In Ev. Joh. Tr.* V, 6; PL. 35, 1417: « Tale autem baptisma Domini, qualis Dominus; ergo baptisma Domini divinum, quia Dominus Deus ».

⁶³) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144.

⁶⁴) *De Catech. Rud.*, 26, 50; PL. 40, 314.

⁶⁵) *De Pecc. Mer. et Rem.*, I, 24, 34; PL. 44, 128.

Er zijn weinig teksten van Augustinus die zo'n bekendheid hebben verworven als de tekst van *Tractatus* 80 op het Evangelie van Sint Jan : « Accedit verbum ad elementum, et fit sacramentum, etiam ipsum tamquam visibile verbum » ⁶⁶⁾.

Dat het hier gaat over de tweeledigheid van het objectieve sacrament, als zichtbaar teken, blijkt duidelijk uit de bijstelling van « sacramentum : etiam ipsum tamquam visibile verbum ». Deze dubbele samenstelling van het sacrament is niet iets geheel nieuws bij Augustinus. Heel de traditie vóór hem erkende reeds een tweeledigheid. Met name voor het Doopsel vindt Augustinus deze componenten al bij S. Paulus : *mundans... lavacro aquae in verbo* (Eph., 5, 26), een citaat dat voorkomt in de context.

De Scholastiek zal zich op de tekst van *Tractatus* 80 beroepen en hem interpreteren volgens het Aristotelische hylemorfisme, dat zij op de sacramentenleer toepast. *Verbum* en *elementum* worden dan de *materia* en de *forma* als *partes constitutivae* van het sacramenteel teken ⁶⁷⁾. Maar anderzijds diende Augustinus' beknopte uitdrukking voor Calvijn als argument tegen de leer van de Scholastieken ⁶⁸⁾.

Het « verbum » in de Eucharistie.

Tractatus 80 in *Joannem* is niet de enige plaats waar Augustinus over de componenten van het sacramentele teken spreekt. In één van zijn sermoenen die door M. Denis (VI) werden uitgegeven, vinden wij een tekst die een treffend parallellisme vertoont met

⁶⁶⁾ Over de betekenis van dit *verbum* komen de auteurs niet overeen. Voor een overzicht van de verschillende interpretaties zie: A. GENDREAU, *Sancti Augustini doctrina de Baptismo*, Baltimore, 1939, p. 20-27. Wij vermelden speciaal E. HOCEDEZ, *La conception augustinienne du sacrament dans le Tractatus LXXX in Johannem*, in *Rech. de Sc. Relig.*, 9, 1919, p. 1-29; H. SCHILLEBEECKX, *De sacramentele Heilseconomie*, Antwerpen, 1952, p. 358-363; P.-Th. CAMELOT, « *Sacramentum Fidei* », in *Augustinus Magister*, Parijs, 1954, p. 891-896; IDEM, « *Sacramentum* ». *Notes de Théologie sacramentaire augustinienne*, in *Revue Thomiste*, 57, 1957, p. 429-449; voor dit gedeelte, zie p. 440-443.

⁶⁷⁾ Cfr. H. SCHILLEBEECKX, o. c., p. 364-391. Voor de overlevering van deze tekst van Augustinus in de vroegscholastiek zie A. LANDGRAF, *Dogmengeschiede der Frühscholastik*, III, 1, Regensburg, 1954, p. 109-119.

⁶⁸⁾ Calvijn komt tot 28 maal terug op *Tractatus* 80, 3. Zie referenties: L. SMITS, *Saint Augustin dans l'œuvre de Jean Calvin*, II, *Tables des références augustinienes*, Leuven, 1958, p. 195-196.

Tractatus 80, 3. De passage van *Sermo Denis VI* handelt echter niet over het Doopsel, doch over de Eucharistie ⁶⁹⁾).

Deze tekst is zeer duidelijk betreffende de *verba sacramentorum*. Het is een sermoen *ad infantes* op Paasdag, waarin Augustinus zich tot de neofieten richt om hun het eucharistisch mysterie uit te leggen, dat zij reeds eenmaal mochten bijwonen. Hij begint met de wisselende beginwoorden van de priefatie ⁷⁰⁾ *Dominus vobiscum — sursum corda — gratias agamus* waarbij hij telkens een heel korte beschouwing geeft over de betekenis van deze gezegden en dan verder gaat met :

« Et inde iam quae aguntur in precibus sanctis quas audituri estis, ut *accedente verbo fiat corpus et sanguis Christi*. Nam tolle verbum, panis est et vinum : adde verbum, et iam aliud est. Et ipsum aliud, quid est ? Corpus Christi et sanguis Christi. Tolle ergo verbum, panis est et vinum : adde verbum, et fiet sacramentum. Ad hoc dicitis AMEN. Amen dicere, subscribere est » ⁷¹⁾.

Het woord, dat toegevoegd wordt aan het water en de wijn, geeft aan deze elementen hun volledige betekenis om het sacrament te constitueren. Dit « toegevoegde woord » schijnt wel degelijk terug te slaan op de *preces sanctae quas audituri estis*. Deze gebeden

⁶⁹⁾ P. FOULQUIÉ, *Un texte de Saint Augustin sur la matière et la forme des sacrements*, in *Rech. de Sc. Relig.*, 17, 1927, p. 146.

⁷⁰⁾ Voor de ritus van de Eucharistie in de mate dat Augustinus daar allusie op maakt, cfr. W. ROETZER, *Des heiligen Augustinus Schriften als Liturgiegeschichtliche Quelle*, München, 1930, hfdst. III: *Das eucharistische Opfer*, p. 95-135; voor de canon, p. 117-128.

⁷¹⁾ *Sermo Denis VI*, 3; *Miscell. Agost.*, I, p. 31; cfr. PL. 46, 836. H. SCHILLEBEECKX die deze passage ook noteert (o. c., p. 359), zegt in nota 18: « Deze preek is niet van Augustinus; doch de leer is augustiniaans ». De geciteerde passage is uit *Sermo Denis VI*, doch hij verwijst verkeerdelijk naar *Sermo Denis VII* die algemeen als onecht wordt aangezien. De authenticiteit van *Sermo Denis VI* wordt ook door sommige auteurs betwijfeld zoals K. ADAM (*Zur Eucharistielehre des hl. Augustinus*, in *Gesammelte Aufsätze*, Augsburg, 1936, p. 237) en J. GEISELMANN (*Die Abendmahlslehre an der Wende der christlichen Spätantike*, München, 1933, p. 28, nr. 17 en p. 89). Zij houden het kernstuk (= *Sermo* 229; PL. 38, 1103) voor authentiek. In haar degelijke inleiding op haar vertaling: *SINT AUGUSTINUS, Preken voor het volk*, in *Monumenta Christiana*, I, Utrecht-Brussel, 1948, p. XIII-XXVII komt Christine MOHRMANN op voor de echtheid van dit sermoen. C. LAMBOT, die op dit terrein wel het best kan oordelen, is insgelijks van die mening: cfr. A. HAMMAN, *Patrol. cursus Compl. Suppl.*, II, 1960, kol. 407.

omvatten gans de canon vanaf de prefatie tot aan het *Amen*, waarmee het volk het canongebed van de bisschop beaamt (*subscribere*), het *Amen* dat ook een sacrament is ⁷²⁾, waarschijnlijk om zijn eng verband met de Eucharistie. Door de toevoeging van deze gebeden wordt het brood en de wijn het lichaam en het bloed van Christus. In een passage waarin Augustinus de verschillende gebeden onderscheidt, noemt hij deze *preces sanctae* ook *orationes*. De *precationes* gebeuren in de viering van de sacramenten vooraleer de zegening begint van datgene wat zich op het altaar bevindt. De *orationes* zijn de gebeden die men zegt bij het zegenen, het heiligen en het breken, en deze afsmeking (*petitio*) wordt practisch in alle kerken besloten met het « Onze Vader » ⁷³⁾. Deze gebeden noemt Augustinus ook het *prex mystica*. Het brood en de wijn als vruchten der aarde, zegt hij, worden geconsacreerd door het mystiek gebed. Deze consecratie, zo voegt hij er heel betekenisvol aan toe, geschiedt niet tenzij door de onzichtbare werking van Gods Geest ⁷⁴⁾.

« Alleen het brood dat de zegening van Christus ontvangt, wordt geconsacreerd » zo zegt hij elders ⁷⁵⁾. Zoals hij in *Sermo Denis VI* over het *verbum accedens* spreekt, zo zegt hij in dezelfde zin : « accedit sanctificatio, et panis ille erit corpus Christi, et vinum illud erit sanguis Christi. Hoc facit nomen Christi, hoc facit gratia Christi » ⁷⁶⁾.

⁷²⁾ Cfr. *Sermo XXXVII*, 17, 27; PL. 38, 233.

⁷³⁾ *Ep. CXLIX*, 2, 16; PL. 33, 636: « ... ut *precationes* accipiamus dictas, quas facimus in celebratione Sacramentorum, antequam illud quod est in Domini mensa incipiat benedici: *orationes*, cum benedicitur et sanctificatur, et ad distribuendum comminuitur, quam totam petitionem fere omnis Ecclesiae dominica oratione concludit ».

Zie hierover A. SAGE, *Saint Augustin et la prière du canon* « *supplices Te rogamus* », in *Mélanges Martin Jugie, Revue des Et. Byz.*, 11, 1953, p. 252-265: « La prière de sanctification dont parle Saint Augustin dans sa lettre à Paulin est une prière de sanctification des oblats ». Cfr. *Sermo CCVII*; PL. 38, 1101: « ... ecce ubi est peracta sanctificatio dicimus orationem dominicam ».

⁷⁴⁾ *De Trin.*, III, 4, 10; PL. 42, 874: « ex fructibus terrae acceptum et prece mystica consecratum... non sanctificatur ut sit tam magnum sacramentum, nisi operante invisibiliter Spiritu Dei ». Cfr. S. SALAVILLE, *L'Epiclèse Africaine*, in *Echos d'Orient*, 39 (nrs. 199-200), 1941-42, p. 268-282; voor deze tekst, zie p. 273-274.

⁷⁵⁾ *Sermo CCXXXIV*, 2; PL. 38, 1116: « Non enim omnis panis, sed accipiens benedictionem Christi, fit corpus Christi ».

⁷⁶⁾ *Sermo Guelf.* VII, 1; *Miscell. Agost.*, I, p. 462; cfr. *C. Faust.*, XX, 13; PL. 42, 379.

Augustinus' aandacht is nog niet toegespitst, zoals in het Aristotelisch denken van de Middeleeuwen, op de essentiële constitutieve delen van het eucharistisch sacrament en op het moment van de transsubstantiatie. De poging om de *formalissima verba* van de consecratie strikt te bepalen ligt buiten zijn denksfeer. Het *verbum accedens* dat met het brood en de wijn het sacrament constitueert, is niet enkel het instellingsverhaal, doch omvat het canon-gebed in zijn geheel: het *prex mystica*. Onder dit canon-gebed grijpt de consecratie of de *sanctificatio* plaats, zonder dat Augustinus wil bepalen wanneer. Andere teksten gaan echter de zichtbare componenten van het uiterlijk *sacramentum-signum* voorbij om aandacht te schenken aan een andere samenstelling: het zichtbare rituele gebeuren en Christus die hier op onzichtbare wijze de heilswerking voltrekt.

Het « verbum » in het doopsel.

De parallel van *Sermo Denis VI*, die over het doopsel handelt, bevindt zich in het *Tractatus* 80 van het Joannesevangelie en is meer ontwikkeld. Dit tractaat is geen uitgesproken preek, maar een neergeschreven tekst ⁷⁷⁾. Wij hebben hier dus niet te doen met een improvisatie van het ogenblik, maar met een doordachte en overwogen tekst. Deze belangrijke passage over de structuur van het sacrament van het Doopsel is een commentaar op *Joannes* 15, 3: « *Iam vos mundi estis propter verbum quod locutus sum vobis* ».

⁷⁷⁾ Cfr. J. HUYBEN, *De sermoenen over het Evangelie van Johannes*, in *Misc. August.*, (PP. Augustijnen van de Nederl. Provincie), 1930, p. 256-274: « Zolang het tegenovergestelde niet ontegenzeggelijk bewezen blijkt, acht ik het dan ook waarschijnlijker dat de laatste groep der *Tr. in Ev. Joh.*, nl. vanaf *Tr. LV*, in tegenstelling met de voorafgaande, geen voor het volk gehouden en door stenografie bewaard gebleven preken, doch in de studeerkamer opgestelde en nooit voorgedragen commentaren zijn » (p. 267); LE LANDAIS, *Deux années de prédication de saint Augustin. Introduction à la lecture de l'In Joannem*, in *Etudes Augustiniennes*, coll. *Théologie*, 28, Parijs, 1953, p. 1-95. Deze auteur is van een andere mening, cfr. V: *Dictée ou prédication* (p. 38-48). R. WILLEMS in de uitgave van deze *Tractatus* in *Corpus Christianorum*, S. L. 36, Turnhout, 1954, p. VII schrijft: « *Tractatus qui 70 ultimi numerantur, quique multi breviores et, ut critica interna demonstratur, non pronunciati sed scripti sunt* ». Na een filologische studie kwam A. J. H. VAN WEEGEN tot hetzelfde besluit: cfr. *Preek en dictaat bij Sint Augustinus. Syntactisch-stilistische studie over de Tractatus in Joannis Evangelium*, Nijmegen-Utrecht, 1961.

Onmiddellijk brengt Augustinus deze tekst in verband met het Doopsel :

« Quare non ait, mundi estis propter baptismum quo loti estis, sed ait : *propter verbum quod locutus sum vobis*, nisi quia et in aqua verbum mundat ? Detrahe verbum, et quid est aqua nisi aqua ? Accedit verbum ad elementum, et fit sacramentum, etiam ipsum tamquam visibile verbum. Nam et hoc utique dixerat, quando pedes discipulis lavit : *Qui lotus est, non indiget nisi ut pedes lavet, sed est mundus totus* (Joh., 13, 10). Unde ista tanta virtus aquae, ut corpus tangat et cor abluat, nisi faciente verbo, non quia dicitur, sed quia creditur ? Nam et in ipso verbo, aliud est sonus transiens, aliud virtus manens. *Hoc est verbum fidei quod predicamus*, ait apostolus, *quia si confessus fueris in ore tuo quia Dominus est Iesus, et credideris in corde tuo quia Deus illum suscitavit a mortuis, salvus eris. Corde enim creditur ad iustitiam, ore autem confessio fit ad salutem* (Rom., 10, 8-10). Unde in Actibus Apostolorum legitur : *Fide mundans corda eorum* (15, 9) ; et in epistola sua beatus Petrus : *Sic et vos*, inquit, *baptisma salvos facit ; non carnis depositio sordium, sed conscientiae bonae interrogatio. Hoc est verbum fidei quod praedicamus* (1, 3, 21), quo sine dubio ut mundare possit, consecratur et baptismus. Christus quippe nobiscum vitis, cum patre agricola, *dilexit ecclesiam, et seipsum tradidit pro ea*. Lege apostolum, et vide quid adiungat : *ut eam sanctificaret*, inquit, *mundans eam lavacro aquae in verbo* (Eph., 5, 25-26). Mundatio igitur nequaquam fluxo et labili tribueretur elemento, nisi adderetur : *in verbo*. Hoc verbum fidei tantum valet in ecclesia Dei, ut per ipsum credentem, offerentem, benedicientem, tingentem, etiam tantillum mundet infantem, quamvis nondum valentem corde credere ad iustitiam, et ore confiteri ad salutem. Totum hoc fit per verbum, de quo Dominus ait : *Iam vos mundi estis propter verbum quod locutus sum vobis* » ⁷⁸⁾.

Deze tekst is niet zo eenvoudig en de interpretatie mag deze tekst geen geweld aandoen. Ons interesseert voornamelijk het *verbum*, dat aan het *elementum* wordt toegevoegd om samen het *sacramentum* te constitueren. Welk is nu de betekenis en de draagwijdte van dit *verbum* ? Bij nader toezien zal blijken dat het *verbum* in deze passage wegens de kontekst een meervoudige en complexe betekenis heeft.

⁷⁸⁾ PL. 35, 1840.

Het « *verbum accedens* » als « *verba sacramentorum* ».

De Middeleeuwse theologie vond in de woorden : *accedit verbum ad elementum et fit sacramentum* een bewijsgrond voor haar hylemorfistische opvattingen van de sacramenten. Zij zag in het *verbum* de Triniteitsformule als *forma* van het Doopsel. Augustinus dacht helemaal niet in deze Aristotelische categorieën, maar toch is het duidelijk dat hij in dit sacramenteel teken een dubbele component onderscheidt : het *elementum* en het *verbum*. Beide vormen het sacrament dat zelf een zichtbaar woord is. Augustinus laat hier de subjectieve zijde of de vruchtbaarheid van het sacrament buiten beschouwing. Dat het over de *verba sacramentorum* gaat, blijkt reeds uit het opvallend parallellisme met de boven besproken tekst van Denis VI, waar het *verbum accedens* naar het canongebed verwijst. Het sacrament krijgt pas zijn reële tekenwaarde door het toegevoegde woord : « Neem dit woord weg en het water is niets anders dan alleen maar water, maar voeg het woord er aan toe en het is een sacrament of een zichtbaar woord ». De *corporalia sacramenta* zijn immers zichtbare woorden zoals Augustinus elders affirmeert ⁷⁹⁾. Het woord is het sacramentele gebed dat uitgesproken wordt (*dicitur*), maar de kracht van dit woord ligt niet in het feit dat het uitgesproken wordt, maar wel in het feit dat het geloofd wordt. Dit woord staat ook in verband met de heilsboodschap die gepredikt wordt, « want door het woord van het geloof dat wij prediken, wordt het Doopsel geconsacreerd en dit opdat het Doopsel heiligende kracht zou hebben ».

Men kan zich nu meer konkreet de vraag stellen, of dit *verbum* de doopformule betekent of de consecratorische gebeden van het water ? De tekst biedt weinig of geen elementen om op deze vraag te antwoorden. Men kan zich echter terecht afvragen, of het hier niet gaat over de *verba evangelica* die Augustinus als een essentiële conditie beschouwt voor de geldigheid en de heiligheid van het Doopsel. Ofschoon hij bij het zien van de noodlottige gevolgen van de herdooppraktijk alle nadruk gaat leggen op de geldigheid en gaafheid van de sacramenten der schismatieken, stelt hij toch een voorwaarde voor de integriteit of de geldigheid van het Doopsel : dit sacrament moet geconsacreerd zijn met de woorden van het Evangelie « in de naam van de Vader en de Zoon en de H. Geest ».

⁷⁹⁾ C. *Faust.*, XIX, 16; PL. 42, 356-357.

Cyprianus had vroeger aan Jubaianus geschreven dat het Doopsel niet één kan zijn zonder dat het geloof één is (*una fides, unum baptisma. Eph.*, 4, 5). Aldus kon bijv. Marcion niet echt dopen, omdat hij niet geloofde in de Triniteit zoals de Kerk voorhield ⁸⁰). In een allusie op deze passage van Cyprianus, zegt Augustinus nu : « Zo Marcion zich bij de consecratie van het Doopsel bediende van de evangelische woorden 'in de naam van de Vader, de Zoon en de H. Geest', dan was dit sacrament gaaf, ofschoon zijn geloof niet intact was, aangezien hij onder deze woorden iets totaal anders verstond dan de Katholieke Kerk leert. Over deze woorden zijn er misschien wel zoveel meningen als er mensen zijn... is daarom het sacrament dat zij ontvangen niet gaaf ? » ⁸¹). « Trouwens, wie zou er niet weten dat er geen christelijk Doopsel is, wanneer de woorden van het Evangelie, die het Symbolum uitmaken, ontbreken ⁸²) ? »

De *evangelica verba* zijn een essentiële voorwaarde voor het bestaan van het Doopsel. Hierop insisteert Augustinus om te verklaren dat het Donatistisch sacrament geldig is. Het sacrament van het Doopsel moet dus met deze *evangelica verba* geheiligd zijn en deze woorden zijn : « In de naam van de Vader en de Zoon en de H. Geest » ⁸³). In die zin spreekt Augustinus eveneens van de *evangelica sacramenta* ⁸⁴). Hij zegt ook dat het sacrament geconsecreerd moet zijn in de naam van de H. Drieuldigheid ⁸⁵).

⁸⁰) *Ep.* LXXIII, 4-5; CSEL. 3, 2, p. 776: « Potest illis et baptisma unum esse, si est et fides una ». Na het citaat van *Mat.*, 28, 18-19 zegt hij: « Numquid hanc Trinitatem Marcion tenet ? etc. ».

⁸¹) *De Bapt.*, III, 15, 20; PL. 43, 147-148: « Quamobrem si evangelicis verbis, 'In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti' (*Mat.*, 28, 19), Marcion Baptismum consecrabat, integrum erat sacramentum; quamvis ejus fides sub eisdem verbis aliud opinantis quam catholica veritas docet, non esset integra, sed fabulosis falsitatibus inquinata. Nam sub eisdem verbis, id est, 'In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti',... si possent singuli diligenter interrogari, tot diversitates opinionum fortassis, quot homines numerarentur: 'Animalis enim homo non percipit quae sunt Spiritus Dei'. Numquid tamen ideo non integrum Sacramentum accipiunt ? »

⁸²) *De Bapt.*, VI, 25, 47; PL. 43, 214: « Caeterum quis nesciat non esse Baptismum Christi, si verba evangelica quibus Symbolum constat illic defuerint ? »

⁸³) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144; IV, 12, 18; kol. 166; 15, 22; kol. 168; VI, 25, 47; kol. 214; *C. Litt. Pet.*, II, 2, 5; kol. 260; 26, 61; kol. 280; *C. Cresc.*, IV, 13, 15; kol. 557; etc.

⁸⁴) *De Bapt.*, IV, 12, 18; PL. 43, 166.

⁸⁵) *De Bapt.*, IV, 4, 6; PL. 43, 157; *C. Litt. Pet.*, II, 33, 78; kol. 286; 102, 235; kol. 340; etc.

De reden die Augustinus aanzet de *evangelica verba* als voorwaarde van een geldig Doopsel naar voren te brengen, moet waarschijnlijk gezocht worden in het Concilie van Arles (augustus 314). Deze synode decreteerde tegen de Donatistische opvatting dat het Doopsel, ondanks de Afrikaanse gewoonte, niet herhaald mocht worden, zo het vaststond dat het was toegediend in de naam van de Vader en de Zoon en de H. Geest ⁸⁶⁾. Wij moeten niet vergeten dat Augustinus zich herhaaldelijk op dit *Concilium generale* beroept tegen de Donatisten ⁸⁷⁾. Het herenigingsconcilie van Carthago onder Gratus (348) herhaalde deze uitspraak tegen de Afrikaanse scheurmakers ⁸⁸⁾. De gaafheid van het Doopsel der ketters wordt dus niet beoordeeld volgens de gesteltenis of het geloof van de bedienaar of het subject, maar alleen naar het correct gebruik van de *evangelica verba* : *In nomine Patris...* ⁸⁹⁾. Men is dus terecht geneigd om in de *evangelica verba* en in het *verbum* van *Tractatus* 80 de doopformule te zien ⁹⁰⁾.

Dit wil echter niet zeggen dat men in Augustinus' tijd doopte met de formule die wij nu kennen. Wanneer hij spreekt over het Doopsel dat geheiligd is in de naam van de Vader en de Zoon en de H. Geest, is dat een verwijzing naar *Matteus* 28, 19 : « Gaat en onderwijst alle volkeren en doopt ze in de naam... », maar dan geeft ons deze uitdrukking geen nadere inlichting over de doop-

⁸⁶⁾ *Can.* 8, MANSI, II, 472 A-B: « De Afris, quod propria lege sua utuntur, ut rebaptizent, placuit, ut si ad Ecclesiam aliquis de haeresi venerit interrogent eum symbolum, et si perviderint eum in Patre et Filio et Spiritu Sancto esse baptizatum, manus ei tantum imponatur, ut accipiat Spiritum Sanctum. Quodsi interrogatus non responderit hanc Trinitatem, baptizetur ».

⁸⁷⁾ *Brev. Coll.*, III, 19, 37; *PL.* 43, 646; *C. Ep. Parm.*, I, 6, 11; kol. 41; II, 13, 30; kol. 72; *De Bapt.*, II, 9, 14; kol. 135; *C. Litt. Pet.*, II, 92, 205; kol. 326; *De Unit. Eccl.*, 18, 46; kol. 426; *C. Cresc.*, IV, 7, 9; kol. 553; *Ep.* XLIII, 7, 20; *PL.* 33, 169; *Ep.* LIII, 2, 5; kol. 198; *Ep.* LXXVI, 2; kol. 265; *Ep.* LXXXVIII, 3; kol. 303; *Ep.* LXXXIX, 3; kol. 310; *Ep.* XCIII, 4, 13; kol. 327; *Ep.* CV, 2, 8; kol. 399.

⁸⁸⁾ MANSI, III, 145 B-C: « Illicitas esse sancimus rebaptizationes, et satis esse alienum a sincera fide et catholica disciplina ». Cfr. *ibid.*, 153 C-D.

⁸⁹⁾ Cfr. E. HOCEDEZ (*a. c.*, p. 21), die al deze teksten bijeenbracht en besluit: « Au total donc 42 ou 43 textes où l'accent est mis sur la formule baptismale. Par contre, on ne rencontre dans la controverse donatiste que deux ou trois allusions à la bénédiction des fonds ».

⁹⁰⁾ Dit is de opvatting van E. HOCEDEZ, *a. c.*, en hij wordt hierin gevolgd door B. BUSCH, *De initiatione Christiana secundum doctrinam Sancti Augustini*, Rome, 1939, p. 94.

liturgie. Men vindt in zijn geschriften nergens een compleet schema van het doopritueel, zoals Ambrosius ons dit naliet in zijn *Liber de sacramentis* ⁹¹⁾. Volgens dit ritueel belijdt de ondervraagde kandidaat zijn geloof waarbij hij driemaal ondergedompeld wordt ⁹²⁾. Ook in Afrika kende men een dergelijke ritus. Volgens Tertullianus zijn de *verba sacramenti* de antwoorden op de vragen naar het geloof ⁹³⁾, en ook bij Cyprianus bekleden de *interrogationes de fide* de voornaamste plaats in het doopritueel ⁹⁴⁾. Niet lang vóór Augustinus, op het Concilie van Carthago in 348, besloot men tegen de Donatisten, dat het Doopsel niet herhaald mocht worden. Uit de tekst blijkt dat men de onderdompeling, gepaard met de *interrogationes*, als de essentiële elementen van het Doopsel beschouwde. De vraag die op dit Concilie gesteld werd, nl. of het geoorloofd was iemand, die in het water was nedergedaald en ondervraagd was naar de H. Drievuldigheid volgens het geloof van het Evangelie en de Apostolische leer, opnieuw te ondervragen en onder te dompelen... beantwoordden alle bisschoppen met : *absit, absit* ⁹⁵⁾.

Augustinus maakt meermalen allusie op de ondervragingen, die volgens hem het hoogtepunt van het doopritueel uitmaken. « Wanneer men aan een kind vraagt, of het in Jezus Christus gelooft, dan antwoordt diegene die het kind op de arm draagt : ik geloof » ⁹⁶⁾. Degenen die het kind dragen, vierten de *necessaria mi-*

⁹¹⁾ Toch kan men met overal verspreide elementen een zeker beeld ophangen van de doopliturgie. Cfr. W. ROETZER, *Des heiligen Augustinus Schriften als Liturgie-geschichtliche Quelle*, München, 1930, p. 157; vgl. B. BUSCH, o. c.; VAN DEN EYNDE, *Notes sur les rites baptismaux dans les Eglises d'Occident, in Antonianum*, 14, 1939, p. 257-276; G. BANNWARTH, *Le Baptême chez Saint Augustin, Etude de théologie positive* (Thesis van Straatsburg, 1950, Machineschrift), Chap. II, *L'initiation chrétienne*, p. 4-39.

⁹²⁾ II, 7, 20; PL. 16, 429; *De Mysteriis*, V, 28; PL. 16, 397; cfr. B. BOTTE in de inleiding op de uitgave van deze werken in *Sources Chrétiennes*, 25, Parijs, 1950, p. 24-32.

⁹³⁾ *De Bapt.*, 2; PL. 1, 1309; *Ad Martyr.*, 3; PL. 1, 624; *De Corona*, 3; PL. 2, 79. Cfr. E. DEKKERS, *Tertullianus en de geschiedenis der liturgie*, Brussel, 1947, p. 163-208.

⁹⁴⁾ Bv. *Ep.* LXIX, 7; CSEL. 3, 756.

⁹⁵⁾ MANSI, III, 153 CD. *Can.* I: « An descendentem in aquam, et interrogatum in Trinitatem, secundum evangelii fidem et apostolorum doctrinam... liceat interrogari in eandem fidem, et in aqua iterum intingui ». Hetzelfde: kol. 145 DC.

⁹⁶⁾ *Sermo CCXCIV*, 11, 12; PL. 38, 1342: « Hoc enim respondetur a portante parvulum. Ad verba aliena sanatur, quia ad factum alienum vulneratur. Credit in Jesum Christum ? Fit interrogatio: respondetur, Credit ? » Cfr. P. DE PUNET,

nisteria et verba sacramentorum zonder dewelke het kind niet geheilgd kan worden ⁹⁷⁾). Om de viering van het sacrament te voltrekken is dit antwoord op de vragen door de plaatsvervanger van het kind geldig, wanneer de persoon zelf niet kan antwoorden, maar als hij zelf kan antwoorden geldt dit niet ⁹⁸⁾).

Augustinus legt ten eerste de nadruk op deze *interrogationes* en hij beklemtoont de noodzakelijkheid ervan « want het kan gebeuren dat iemand plotseling in doodsgevaar verkeert, en dat er nauwelijks tijd overblijft voor de noodzakelijke ondervragingen, die slechts uit enkele woorden bestaan » ⁹⁹⁾).

Ofschoon wij voor de Afrikaanse kerken ten tijde van Augustinus geen volledige beschrijving van het doopritueel bezitten, mag men toch met reden zeggen, dat het hoofdmoment van deze sacramentele viering bestond in een *tinctio* gepaard aan een ondervraging ¹⁰⁰⁾. Verder is het ook duidelijk dat de *evangelica verba* in feite duiden op de ondervraging en dat deze ondervragingen essentieel noodzakelijk zijn voor een geldig Doopsel. Wanneer Augustinus dus spreekt van het « dopen in de naam van de Vader en de Zoon en de H. Geest », dan is dit niet de doopformule, maar

art. *Baptême*, in *Dict. Arch. Chr. Lit.*, II, kol. 316-318. Zie ook W. ROETZER, o. c., p. 157 vlg.

⁹⁷⁾ *Ep.* XCVIII, 5; PL. 33, 361-362: « Celebrantur enim per eos necessaria ministeria, et verba sacramentorum, sine quibus consecrari parvulus non potest ».

⁹⁸⁾ *De Bapt.*, IV, 24, 31; PL. 43, 175: « Ideo cum alii pro eis respondent, ut impleatur erga eos celebratio Sacramenti, valet utique ad eorum consecrationem, quia ipsi respondere non possunt. At si pro eo qui respondere potest alius respondeat, non itidem valet ».

⁹⁹⁾ *De Bapt.*, I, 13, 21; PL. 43, 121: « Subito autem periculo mortis (aliquis) incipit perturbari et poscit baptismum, quem tanta festinatione accipit, ut necessariam interrogationem paucorum verborum vix periculi tempus admittat ». Cfr. *De fide et Oper.*, 9, 14; PL. 40, 205-206.

¹⁰⁰⁾ W. ROETZER, o. c., p. 163: « Die gewöhnliche Taufweise war wohl die: der Taufling stand etwa bis zum Knie im Wasser, während das Wasser in reichlicher Menge über sein Haupt gegossen wurde. Die Mehrdeutigkeit des von Augustin für den Taufvollzug wiederholt gebrauchten Ausdrucks 'tinguere' stützt diese Ansicht ». Cfr. P. DE PUNET, o. c., kol. 318: « On ne saurait dire, d'après les auteurs africains du IVe siècle, si les interrogations de fide alternaient avec les immersions, comme c'était probablement l'usage au temps de Tertullien et de saint Cyprien. Quant à la formule pour l'administration du baptême, ni saint Augustin, ni les auteurs plus récents ne la citent textuellement ». F. VAN DER MEER, *Augustinus de Zielzorger*, Utrecht-Brussel, 1947, p. 324, verwijst in zijn beschrijving naar Tertullianus *Adv. Prax.* 26; CSEL. 47, 3; cfr. H. LECLERC, art. *Immersion*, in *Dict. d'Arch. Chr. Lit.*, VII, kol. 305-308.

dan betekent dit alleen dat de ondervragingen gebaseerd zijn op het doopbevel van Christus uit het Matteus-Evangelie ¹⁰¹). Dat deze *evangelica verba quibus baptismus consecratur* duiden op de rituele *interrogationes*, blijkt ook duidelijk uit een tekst uit *Contra litteras Petiliani* waar Augustinus zegt : « Ik heb u niet gevraagd dat gij in mij zoudt geloven, maar in de Vader en de Zoon en de H. Geest ; en wanneer gij hierop met een oprecht hart hebt geantwoord, dan is het doopsel u heilzaam » ¹⁰²).

Het antwoord op deze *interrogatio* is een *professio fidei*, een belijdenis van het geloof in het Symbolum (*evangelica verba quibus Symbolum constat*) ¹⁰³). De *verba sacramentorum*, aldus begrepen, werpen ook wat meer licht op de tekst van *Tractatus* 80. Het is het woord van het geloof, dat ook gepredikt wordt ; en door dit woord krijgt het water de kracht tot reiniging, niet omdat het gezegd wordt door de catechumeen, maar omdat hij erin gelooft (*non quia dicitur sed quia creditur*). De woorden die de dopeling uitspreekt, zijn de veruitwendiging van zijn geloof in het woord dat gepredikt wordt.

Het « verbum » als consecratorische epiclesis.

Wanneer Augustinus vraagt naar de constitutieve elementen van de essentiële ritus van het Doopsel, dan noemt hij de afwassing

¹⁰¹) A. STENZEL, *Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Taufliturgie*, Innsbruck, 1958, p. 182: « Dass bei Augustin ebensowenig wie bei den Autoren vor ihm das oft wiederholte 'in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti' eine indikative Taufformel beweist, ergibt sich Genüge daraus, dass die vorher nachgewiesene Praxis der Fragen im Westen noch weit über ihn hinaus dauert ».

¹⁰²) III, 8, 9; PL. 43, 353: « Nec vos interrogavi... utrum in me credideritis, sed in Patrem et Filium et Spiritum Sanctum. Quod si veraci animo respondistis, salvos vos fecit, non carnis depositio sordium, sed conscientiae bonae interrogatio ».

¹⁰³) *De Bapt.*, VI, 25, 47; PL. 43, 214. De ondervragingen bevatten meer dan de Triniteitsformule. Ook moet de catechumeen zijn geloof belijden in de Kerk zoals blijkt uit *De Bapt.*, V, 20, 28; PL. 43, 190: « Et utique cum baptizatur, etiam de sancta Ecclesia interrogatur... ». Dit schreef ook Tertullianus voor. *De Bapt.*, 6; PL. 1, 1206: « Necessario adiicitur Ecclesiae mentio ». Waarschijnlijk gebruikte men in Augustinus' tijd bij de doopakt nog een gelijkwaardig doopsymbolum zoals dit in Tertullianus' tijd in voege was en dat F. J. BADCOCK (*The History of the Creeds*, Londen, 1930) trachtte te reconstrueren. Zie ook R. F. REFOULÉ, uitg. van TERTULLIEN, *Traité du Baptême, Sources Chrétiennes*, nr. 35, 1952, p. 29-45.

tezamen met de *evangelica verba* die uitgesproken worden in de vorm van een ondervraging. Dit wil niet zeggen dat de overige rituele ceremoniën en gebeden van de doopviering van bijkomstig belang zijn. Augustinus spreekt over de absolute noodzakelijkheid van de afwassing en de *verba evangelica* in een andere kontekst dan de Scholastieken. Hij zal hierover spreken omdat het geval zich kan voordoen, dat een catechumeen in doodsgevaar moet gedoopt worden en dat het onmogelijk is alle ceremoniën uit te voeren ¹⁰⁴), of ook dat men in de doopliturgie soms gebeden gebruikte die door ketters waren opgesteld ¹⁰⁵). De latere Scholastiek spreekt hier echter over in het raam van het hylemorfisme. Zij wil de onveranderlijke substantie van de sacramenten vastleggen, waarin *materia* en *forma* strikt omschreven worden en waarbij het, als het ware, gaat om de fysieke constitutie van de sacramenten. Men gaat dan ook onderscheid maken, in het geheel der sacramentele viering, tussen het *pars essentialis* en het *pars caeremonialis*, met als gevolg dat dit laatste aan belang en betekenis inboet. Augustinus' beschouwingen liggen helemaal buiten dit perspectief. Het essentiële van de cultuele symbooldaad van het *sacramentum-signum* beperkt zich, volgens hem, niet tot het *elementum* en de doopformule, maar bevat het geheel der gebeden die bij de doopviering worden aangewend. Zoals voor de Eucharistie het *verbum accedens*, als mede-constituerend deel van het teken, volgens *Sermo Denis VI, 3* het ganse canongebed of het *prex mystica* omsluit, zo beduidt dit eveneens in *Tractatus 80* het geheel der gebeden der doopviering; en in dit geheel nemen de consecratorische gebeden over het water of de epiclesis, naast de *interrogationes* of de *evangelica verba*, een plaats van eerste rang in.

Juist aan deze zegening van het water hecht Augustinus een grote waarde. Hier volgt hij trouwens zijn Afrikaanse voorgangers

¹⁰⁴) *De Bapt.*, I, 13, 21; PL. 43, 121.

¹⁰⁵) *De Bapt.*, VI, 25, 46-48; PL. 43, 213-214. Aldus Augustinus in een antwoord op volgende sententie, eertijds door Sedatus van Tuburbo op het Concilie van Carthago (225) naar voren gebracht: « In quantum aqua sacerdotis prece in Ecclesia sanctificata abluit delicta, in tantum haeretico sermone velut cancre infecta cumulat peccata ». Cfr: DE PUNIET, art. *Bénédiction de l'eau*, in *Dict. d'Arch. Chr. Lit.*, II, kol. 687: « Plusieurs en effet se servaient de formules officielles, ayant souvent des hérétiques pour auteurs, où par conséquent pouvaient se rencontrer des erreurs doctrinales ».

Tertullianus en Cyprianus ¹⁰⁶). De zegening van het water geschiedde bij middel van een kruisteken *cruce ipsius aqua signatur* ¹⁰⁷) en een aanroeping van Gods naam over het water ¹⁰⁸). Augustinus beweert zelfs dat het doopwater geen heilswerking bezit, zo dit niet in de naam van Christus of van God is geheiligd ¹⁰⁹). « Zelfs wanneer dit consecratorisch gebed uitgesproken wordt door ketters of schismatieken, is de waterwijding geldig. Het water waarover de naam van God wordt afgeroepen, is niet ontheiligd of onrein, wanneer dit gebeurt door een niet-gewijde of door onreine bedienaars, want noch het water als schepsel Gods noch de naam van God is onrein » ¹¹⁰).

Het is waar dat « God het gebed van de zondaars niet verhoort » (*Joh.*, 9, 31), maar dit is volgens Augustinus niet toepasselijk op de sacramentele gebeden van een zondige priester. « Hoe zou God anders het smeekgebed van een moordenaar (*homicidam deprecantem*) verhoren, die Gods zegen afroept over het water of over de olie of over de Eucharistie of over de hoofden van hen die de handen worden opgelegd ? Deze gebeden zijn nochtans geldig wanneer ze gezegd worden door een moordenaar — want zij die hun broeder haten, zijn moordenaars (*I Joh.*, 3, 15) en dit valt ook

¹⁰⁶) TERTULLIANUS, *De Bapt.*, 4; PL. 1, 1204. Cfr. E. AMAN, *L'ange du baptême dans Tertullien*, in *Rev. Sc. Relig.*, 11, 1921, p. 214-216. CYPRIANUS, *Ep.* LXX, 1; CSEL. 3, 767: Het Concilie van Carthago (255) onder Cyprianus bepaalde: « Oportet vero mundari et sanctificari aquam prius a sacerdote, ut possit baptismo suo peccata hominis ablueri ». Cfr. ook B. NEUNHEUSER, *De benedictione aquae baptismalis*, in *Ephemerides Liturgicae*, 44, 1930, p. 194-207; 258-281; 369-412; 455-492.

¹⁰⁷) *Sermo CCCLII*, 3; PL. 39, 1551.

¹⁰⁸) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144. Cfr. B. BUSCH, o. c., p. 91; G. BANNWARTH, o. c., p. 30-31.

¹⁰⁹) *Sermo CCCLII*, 3; PL. 39, 1551: « Quia baptismus, id est, salutis aqua, non est salutis, nisi Christi nomine consecratus, qui pro nobis sanguinem fudit, cruce ipsius aqua signatur ». Merk wel op dat Augustinus hier ook van een *consecratio* spreekt. *Sermo CCXIII*, 8; PL. 38, 1064. *In Joh. Ev. Tr.* CXVIII, 5; PL. 35, 1950.

¹¹⁰) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144: « Non est autem aqua profana et adultera, super quam nomen Dei invocatur, etiamsi a profanis et adulteris invocetur: quia nec ipsa creatura, nec ipsum nomen adulterum est ». Verder spreekt Augustinus echter niet meer over het water, maar over het Doopsel zelf: « Baptismus vero Christi verbis evangelicis consecratus, et per adulteros et in adulteris sanctus est ». Uit deze ongemerkte overgang blijkt duidelijk dat hij het ritueel als een geheel zag.

voor binnen de Kerk (*intus*) » ¹¹¹⁾. Hier valt op te merken hoe hij de verschillende *sacramenta* naast elkaar plaatst. In de tot-stand-koming van deze *sacramenta* heeft de epiclesis een essentiële waarde, want deze smeekbede, door God verhoord, stelt de heilskracht Gods in het sacramenteel element aanwezig ¹¹²⁾.

Wanneer wij de epiclesis of de *invocatio nominis Dei super aquam* een essentieel element noemen van de doopliturgie volgens Augustinus, dan wil dit niet zeggen dat een Doopsel met ongewijd water niet geldig zou zijn : « Zo het zou gebeuren dat iemand gedoopt wordt en het doopwater gewijd zou zijn met ketterse gebeden, zou daarom de dopeling opnieuw gewassen moeten worden ? Waarom hem hiertoe verplichten ? Meestal volstaat de intentie van diegene, die bidt, om de schending van het gebed tegen te gaan. Alleszins volstaan de woorden van het Evangelie zonder welke het Doopsel niet geheiligd kan worden, om goed te maken wat in het gebed verkeerdelijk tegen de geloofsregel gezegd wordt » ¹¹³⁾. De woorden van het Evangelie vervullen hier dus de rol van de epiclesis. Men kan zich wel afvragen of de woorden van de zegening over het water ook geen melding maakten van de H. Drievuldigheid zoals dat in onze huidige liturgie het geval is. Een tekst uit het werk *Contra Cresconium* is hier misschien een aanwijzing : « Het doopwater is geconsacreerd door de woorden van het Evangelie 'In de naam van de Vader en de Zoon en de H. Geest', welke ook de taal was van diegene die ze uitsprak en de intentie die

¹¹¹⁾ *De Bapt.*, V, 20, 28; PL. 43, 190: « Quomodo exaudit homicidam deprecantem, vel super aquam Baptismi, vel super oleum, vel super Eucharistiam, vel super capite eorum quibus manus imponitur ? Quae omnia tamen et fiunt et valent etiam per homicidas, id est per eos qui oderunt fratres, etiam in ipsa intus Ecclesia ».

¹¹²⁾ Cfr. J. GEISELMANN, *Die Abendmahlslehre an der Wende der Christlichen Spätantike zum Frühmittelalter*, München, p. 203: « Wir können zunächst so viel sagen, dass für Augustin die *consecratio* eine fest umrissene Grösse ist. Nennt er sie doch eine *certa consecratio*. Die *sanctificatio* von Brot und Wein erfolgt ebenso Kraft des Namens Christi, wie die *consecratio* des Taufwassers. Wie bei der Taufe ist ihm auch die *consecratio* der Eucharistie eine *prex mystica*, eine *prex sacerdotis* ».

¹¹³⁾ *De Bapt.*, VI, 25, 47; PL. 43, 213-214: « Numquid si manifestetur aliquos baptizatos, cum illae preces dictae super aquam fuissent, jubebuntur denuo baptizari ? Quid ita ? Quia plerumque precis vitium superat precantis affectus: et quia certa illa evangelica verba, sine quibus non potest baptismus consecrari, tantum valent, ut per illa sic evacuentur, quaecumque in prece vitiosa contra regulam fidei dicuntur ». Cfr. *C. Ep. Parm.*, II, 13, 29; PL. 43, 71.

deze woorden dicteerde; en daarom hebt gij dit water niet als een leugen erkend en ontvangen, maar als een waarheid » ¹¹⁴). Elders zegt Augustinus dat het gebed van de priester moet overeenkomen met het Evangelie: « Si audias ab aliquo vel profano *precem sacerdotis* verbis et mysteriis evangelicis conformatam; numquid potes ei dicere: Non est vera » ¹¹⁵). Dit punt is nochtans moeilijk uit te maken met de weinige gegevens die we bezitten omtrent het concrete doopritueel. Het is evenwel duidelijk dat Augustinus de uitdrukking *verbis evangelicis in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti consecrare* gewoonlijk toepast op de ondervraging die met de afwassing gepaard gaat, zoals de kontekst voldoende doet uitkomen ¹¹⁶). De zegening van het water heeft voor Augustinus misschien niet dezelfde betekenis als de Triniteitsformule. Hij ziet echter heel het sacramenteel doopritueel als een geheel en de *benedictio aquae* maakt essentieel deel uit van deze ceremonie ¹¹⁷).

Het *verbum* in de passage uit *Tractatus* 80 over het Evangelie van S. Jan moet dan ook in bredere zin genomen worden. Dit sacramenteel *verbum* betekent naast de doopformule ook de « consecratio » van het water als essentieel element van het doopritueel ¹¹⁸).

¹¹⁴) C. *Cresc. Don.*, IV, 13, 15; PL. 43, 557: « Et quia verbis evangelicis, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, per quamlibet linguam atque conscientiam consecrata est *aqua*, non mendacem, sed veracem agnovistis atque recepistis ». De term *aqua* kan hier echter ook metonymisch gebruikt zijn.

¹¹⁵) C. *Litt. Pet.*, II, 30, 69; PL. 43, 281.

¹¹⁶) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144; 14, 19, kol. 147; 15, 20, kol. 147-148; 19, 25, kol. 151; IV, 4, 6, kol. 157; 10, 16, kol. 164; 15, 22, kol. 168; V, 1, 1, kol. 175; 4, 4, kol. 179; VI, 17, 29, kol. 209; VI, 25, 47, kol. 214 (3 ×); 36, 70, kol. 220; VII, 47, 93, kol. 239; 53, 102, kol. 243; C. *Litt. Pet.*, II, 35, 82, kol. 287; 80, 178, kol. 314. Cfr. E. HOCEDEZ, *a. c.*, p. 19-20.

¹¹⁷) Cfr. B. NEUNHEUSER, *Taufe und Firmung*, in *Handbuch der Dogmengeschichte*, IV, 2, Freiburg, 1956, p. 52: « Die 'evangelische verba' sind die Worte der Taufformel: cfr. *De Bapt.*, VI, 25, 47. Aus Stellen wie diesen erhellt dass durch die 'evangelica verba', d.h. die Gottesnamen gemäss *Mt.*, 28, 19, der 'baptismus' 'konsekriert' wird, obwohl in anderen Wendungen diese 'consecratio' dem Blute oder dem Namen Christi zugesprochen wird, z.b. *In Joh. Ev. Tr.* 11, 4 (PL. 35, 1477), *Sermo* 352, 13 (PL. 39, 1551). Diese Wendungen schliessen sich nicht aus, sondern ergänzen sich gegenseitig. Dies gilt ganz allgemein für die Väter dieser Zeit ».

¹¹⁸) In die zin P. POURRAT, *Théologie sacramentaire*, Parijs, 1907, p. 54-58: « Nous pensons donc que le *verbum* du texte de saint Augustin ne désigne pas exclusivement la formule trinitaire qui accompagne l'ablution, mais aussi la for-

Hier zij niet vergeten dat Augustinus' sacramentsopvatting zeer breed is en dat het geconsacreerd doopwater op zichzelf reeds een *sacramentum* is. Dat de epiclesis dus ook tot de *verba sacramentorum* behoort en deze in het *verbum accedens* van *Tractatus* 80 besloten ligt, blijkt uit de kontekst. Zegt Augustinus niet : « Hoc verbum fidei tantum valet in ecclesia Dei ut per ipsum credentem, offerentem, benedicientem, tingentem etiam tantillum mundet infantem » ? Het *benedicentem* slaat hier ongetwijfeld op de bedienaar die het doopwater wijdt ¹¹⁹).

Het « verbum » als de heilsboodschap.

Wanneer wij *Tractatus* 80 sereen trachten te bevragen, wars van alle reformatorische polemieken, dan ontdekt men in het *verbum* een diepergaande draagwijdte.

Augustinus stelt de vraag waarom Sint Jan niet zegt « Gij zijt rein omwille van het Doopsel waarmee gij gewassen zijt », doch wel « omwille van het woord dat ik tot u gesproken heb ». Dit *verbum quod locutus sum vobis* is Christus' heilsboodschap, welke volgens Augustinus ook heilsefficaciteit bezit. Wanneer hij dan verder antwoordt *quia et in aqua verbum mundat*, dan valt het verband van het Doopsel met het Evangelie wel bijzonder op. Los van Christus' heilsboodschap is deze afwassing zinloos : *detrahe verbum, et quid est aqua nisi aqua*. Alleen Christus' heilsbelofte geeft aan het Doopsel de sacramentele genadewerking. Het Doopsel in naam van de belofte van de Heer heeft heiliginingswaarde. De uiterlijke doopviering is een zichtbaar-worden, een aanschouwelijke

mule de 'consécration de l'eau'. J. TIXERONT, *Histoire des Dogmes*, II, Parijs, 1924, p. 398-399: « Il est à croire que l'auteur ne restreignait pas aux seules paroles qui accompagnent la collation du rite — et que nous appelons la forme — la vertu sanctificatrice du sacrement. Pour lui, comme pour saint Ambroise, ce qui rend l'eau capable de purifier le cœur dans le baptême, c'est d'abord la bénédiction préalable qu'elle reçoit ». Cfr. P. DE PUNIET, art. « Baptême », kol. 318 en art. « Bénédiction de l'eau », kol. 687, in *Dict. d'Arch. Chr. Lit.*, II; E. NEVEUT, *La théologie sacramentaire de saint Augustin*, in *Divus Thomas*, (Piacenza), 34, 1931, p. 11-12: Neveut beweert dat het *verbum* alleen de woorden van de zegening van het water betreft.

¹¹⁹) Cfr. H. SCHILLEBEECKX, o. c., p. 360: « Hieruit blijkt reeds dat het *verbum fidei* of de *verba sacramenti* niet slechts de eigenlijke doopwoorden omvat, nl. de trinitarische *responsiones ad interrogationes de fide* bij de onderdompeling (*tingentem*), maar ook het geloofssymbolum zelf (*credentem*) en de wijding van het doopwater (*benedicentem*) ».

voorstelling van Christus' steeds actuele heilsbelofte. Het Doopsel immers is een sacrament, d.w.z. een zichtbaar woord, een zichtbare heilsboodschap : « accedit verbum ad elementum et fit sacramentum, etiam ipsum tamquam visibile verbum » ¹²⁰⁾.

Deze heilsboodschap, in de cultuele doopviering uitgebeeld, bezit niet een magische kracht. Haar zuiveringswerkzaamheid ligt niet in het feit dat de heilsbelofte uitgesproken wordt, doch in het feit dat men erin gelooft. Immers Christus' verlossingsbelofte moet in contact kunnen treden met het ontvangend subject.

Het *verbum* of de heilsboodschap wordt bij de cultuele viering van het sacrament ook uitgesproken (*dicitur*). Het *verbum* verwijst dus naar de gebeden die bij de doophandeling worden gezegd, welke Augustinus steeds in direct verband ziet met de belofte van Christus ¹²¹⁾. De *invocatio nominis Dei super aquam* is een aanroeping tot Christus om de heilsboodschap te actualiseren, en de *evangelica verba* bij de ondervraging naar het geloof in de Vader, de Zoon, de H. Geest en de Kerk, zijn de *professio fidei* van de fundamentele waarheden van het Symbolum, waarin de heilsboodschap geconcentreerd ligt ¹²²⁾. Het Credo is immers volgens *De Doctrina Christiana* de synthese van *de res quibus fruendum et utendum est* die klaar en duidelijk in de H. Schrift staan uitgedrukt.

Deze zienswijze van Augustinus komt nog uitdrukkelijker tot uiting waar hij *Rom.*, 10, 8-10 citeert. Het *verbum* is de heilsboodschap die gepredikt wordt, « want als uw mond belijdt, dat Jesus de Heer is, en uw hart gelooft, dat God hem van de doden heeft opgewekt, zult gij gered worden ». Dit vormt de bondige samenvatting van de blijde boodschap, het Evangelie dat door de Apostel aan de heidenen verkondigd werd. In zijn *Ep. ad Romanos quar. propos. expositio* 67 brengt Augustinus *Rom.*, 10, 8-10 zeer betekenisvol in verband met *Rom.*, 9, 28 : « Want de Heer zal zijn woord op aarde gestand doen, *volledig en snel* ». « Gods barm-

¹²⁰⁾ Cfr. *C. Faust.*, XIX, 16; PL. 42, 356-357: « ... sacramenta, nisi quaedam quasi verba visibilia ».

¹²¹⁾ J. Calvijn ziet dit zeer juist, menen wij, wanneer hij in verband met *fractatus* LXXX, 3 zegt: « Quum de verbo sacramentali fieri mentionem audimus, *promissionem intelligamus*, quae clara voce a ministro praedicata, plebem eo manu ducat quo signum tendit ac nos dirigit ». Cfr. *Institutio Christiana*, IV, 14, 4, in *Opera selecta* (ed. P. BARTH en C. NIESEL), V, p. 261.

¹²²⁾ *De Bapt.*, VI, 25, 47; PL. 43, 214: « Caeterum quis nesciat non esse baptismum Christi, si *verba evangelica* quibus *Symbolum* constat illic defuerint ? »

hartigheid, zo vervolgt het commentaar, heeft er voor gezorgd dat de ontelbare en veelvuldige sacramenten, waaronder het Joodse volk gebukt ging, wegvielen en dat wij met een korte geloofsbelijdenis tot het heil zouden komen » ¹²³⁾.

Door dit *verbum fidei* dat gepredikt wordt, aldus *Tractatus* 80, 3, wordt ook het Doopsel geheiligd (*consecratur*) om te kunnen reinigen, evenals het Eucharistisch offer geheiligd wordt door het *verbum Dei* ¹²⁴⁾. Hiermee wordt dan expliciet verband gelegd tussen de *verba sacramentorum* en de heilsboodschap. De woorden van het Doopsel zijn de Evangelie-boodschap van Christus. In dit verband biedt de geciteerde tekst van *Eph.*, 5, 25-26, welke in de mond van Sint Paulus een *crux interpretum* uitmaakt, in de mond van Augustinus geen moeilijkheid.

Dit alles krijgt nog een diepere zin wanneer men begrijpt dat, volgens Augustinus, de H. Schrift die de heilsboodschap bevat ook een eigen efficaciteit bezit. De cultuele sacramenten en de sacramenten-symbolen van de H. Schrift staan in zekere zin op één lijn. Door beide wordt de Kerk geconstitueerd en in leven gehouden. De priester is de bedienaar zowel van het woord als van het sacrament : *dispensator verbi et sacramenti evangelici* ¹²⁵⁾. De formule « woord en sacrament » komt van Augustinus ¹²⁶⁾ en hij vat beide op als een teken, dragers van de heilsefficaciteit : « Spiritualiter ergo nascimur, et in spiritu nascimur verbo et sacramento. Adest Spiritus, ut nascamur : Spiritus invisibiliter adest unde nasceris... Sonat Psalmus, vox est Spiritus ; sonat Evangelium, vox est Spiritus ; sonat sermo divinus, vox est Spiritus » ¹²⁷⁾. De H. Geest is

¹²³⁾ PL. 35, 2082: « ... totus hic locus (*Rom.*, 10, 8-10) ad illud refertur quod superius dixit, 'Verbum enim consummans et brevians faciet Dominus super terram' (*Rom.*, 9, 28). Remotis enim innumerabilibus et multiplicibus sacramentis quibus judaicus populus premebatur, per misericordiam Dei factum est ut brevitate confessionis fidei ad salutem perveniremus ».

¹²⁴⁾ *Sermo* CCXXVII; PL. 38, 1099.

¹²⁵⁾ *C. Litt. Pet.*, III, 55, 67; PL. 43, 384: « Minister ergo, id est dispensator verbi et sacramenti evangelici ». Een allusie op *I Cor.*, 4, 1. Zie ook *Ibid.*, III, 54, 66; kol. 384; *Ep.* XXI, 3; PL. 33, 89: « ... qui populo ministrat sacramentum et verbum Dei ».

¹²⁶⁾ A. HARNACK, *Dogmengeschichte*, III, Freiburg, 1890, p. 140: « Zunächst war es ein gewaltiger Fortschritt, den nur ein so innerlicher Mann wie Augustin machen konnte, dass er neben die Sacramente das Wort gestellt hat. Die Formel 'Wort und Sacramente' stammt von ihm ».

¹²⁷⁾ *In Joh. Ev. Tr.* XII, 5; PL. 35, 1486.

in de Heilsboodschap aanwezig (*adest*) zoals God aanwezig is (*adest Deus*) in zijn sacramenten en de *evangelica verba* ¹²⁸). Ook bij de prediking van Christus' boodschap wordt de aanwezigheid van de Heer afgesmeekt om deze teksten tot ons heil te begripen ¹²⁹).

De prediking van het Evangelie is ten andere even heilsnoodzakelijk als het Doopsel. In Augustinus' commentaar op *I Cor.*, 4, 15 komt de verhouding Doopsel-Evangelie in een duidelijk reliëf te staan. « Ik heb u door het Evangelie in Christus Jesus verwekt » zegt hier de Apostel, doch in dezelfde brief staat ook : « Ik dank God, dat ik niemand van u gedoopt heb, behalve dan Crispus en Cajus » (*Ibid.*, 1, 14). Paulus heeft dus de christenen van Corinthië niet uit eigen macht verwekt, maar door het Evangelie. « Hetgeen echter waar is voor het Evangelie, is nog meer waar voor het Doopsel, want het Doopsel staat in zulk een innig verband met het Evangelie (*ita pertinet ad Evangelium*) dat men zonder Doopsel niet het Rijk der hemelen kan binnengaan. Toch blijft het waar dat de rechtvaardiging bij het sacrament moet komen. Dezelfde immers die gezegd heeft : 'Als iemand niet geboren wordt uit water en geest, kan hij het Rijk Gods niet binnengaan' (*Joh.*, 3, 5), heeft eveneens gezegd : 'Als uw gerechtigheid niet uitgaat boven die van de Schriftgeleerden en Farizeeërs, zult gij zeker niet binnengaan in het Rijk der hemelen' (*Mat.*, 5, 20). *Forma sacramenti datur per Baptismum, forma iustitiae per Evangelium. Alterum sine altero non perducit ad regnum coelorum* » ¹³⁰).

Mat., 5, 20 heeft in Augustinus' ogen evenveel waarde als *Joh.*, 3, 5 ¹³¹) en het is zeer typisch dat, wanneer hij in zijn *Tractatus* op het Evangelie van St. Jan aan het vijfde vers van het derde hoofdstuk komt, hij helemaal niet spreekt over de noodzakelijkheid van het Doopsel ¹³²). Augustinus die geen heiliging buiten de Kerk aan-

¹²⁸) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144; VI, 25, 47; kol. 214; V, 20, 27; kol. 190.

¹²⁹) *Sermo XLVI*, 15, 36; PL. 38, 290: « Aderit Dominus, ut videatis ibi sanum intellectum ». Cfr. *Sermo CXXXVII*, 7, 7; PL. 38, 758: « Sed adest Domini gratia et misericordia... quia circumsepsit veritate sua omnes sententias suas ».

¹³⁰) *C. Litt. Pet.*, III, 55, 67-56, 68; PL. 43, 384-385.

¹³¹) Zie ook: *De Bapt.*, IV, 21, 28; PL. 43, 172-173.

¹³²) *In Joh. Ev. Tr.* 12, 5; PL. 35, 1486. Dit *Tractatus* is van 31 maart 413. Het behoort tot het anti-donatistisch corpus, want in nr. 4 (kol. 1485) heeft Augus-

neemt, aanvaardt wel de werking van de H. Geest buiten de sacramenten om. Om dit te staven citeert hij herhaaldelijk voorbeelden uit de H. Schrift.

De H. Geest wordt meestal gegeven bij de handoplegging, zoals te Samaria, of bij het Doopsel, zoals dit het geval was voor de eunuch die door Philippus gedoopt werd. Maar de H. Geest wordt ook buiten de sacramenten gegeven, want Hij blaast waar Hij wil ¹³³). De mens kan iets goddelijks ontvangen zonder de tussenkomst van een bedienaar. Op het eerste Pinksterfeest werden honderdtwintig mensen met de H. Geest vervuld en niemand had hun de handen opgelegd ¹³⁴).

Het meest klare bewijs echter dat men kan gerechtvaardigd worden en dat de H. Geest gegeven kan worden buiten de sacramenten, is het geval van de honderdman Cornelius. Deze en de zijnen ontvingen de H. Geest vóórdát zij gedoopt werden: « Cornelius audiens et credens quod praedicaverat Petrus, ita mundatus est, ut ante visibilem baptismum, cum suis qui aderant, acciperet donum Spiritus sancti » ¹³⁵). Op dit feit komt Augustinus vaak terug ¹³⁶), doch dit wil niet zeggen dat men het Doopsel mag minachten, zo merkt hij op ¹³⁷).

Het feit dat Augustinus, in zijn strijd tegen de herdooppraktijk, de heiliging onafhankelijk wilde stellen van de bedienaar, bracht waarschijnlijk mee dat hij de heiliging ook meer los ging zien van het zichtbare sacrament, dat door de bedienaar wordt toegediend. In zijn anti-pelagiaanse werken voelde hij echter meer

tinus het over degenen die uit de *ancilla* geboren zijn en die terug moeten keren tot de schoot van de eigenlijke kinderen om opnieuw geboren te worden.

¹³³) *Sermo* CCLXVI, 7; PL. 38, 1229.

¹³⁴) *C. Ep. Parm.*, II, 15, 34; PL. 43, 76: « Posse tamen hominem non interposito homine divinitus aliquid accipere, exemplo suo Joannes ipse testatur, et tot sancti antequam Dei Filius homo fieret, et postquam resurrexit et ascendit in coelum, centum viginti homines simul congregati erant, quos nullo homine in terra manum imponente, de coelo veniens Spiritus sanctus implevit (*Hand.*, I, 15 - 2, 1-4) ».

¹³⁵) *Quaest. in Hept.*, IV, 33; PL. 34, 735.

¹³⁶) *C. Ep. Parm.*, II, 15, 34; PL. 43, 76. Dit voorval vond plaats *constituto jam ordine Ecclesiae* merkt Augustinus op. Zie ook: *De Bapt.*, IV, 21, 28; kol. 172; IV, 22, 29; kol. 173-174; IV, 24, 31; kol. 174-175; *C. Litt. Pet.*, II, 35, 82; kol. 287; *Enarr. in Ps. XCVI*, 13; PL. 37, 1247; *Sermo* XCIX, 12, 12; PL. 38, 601-602; *Sermo* CCLXIX, 2; kol. 1235; *Sermo* CCLXVI, 6; kol. 1227-1229.

¹³⁷) *De Bapt.*, IV, 21, 28; PL. 43, 172.

de behoefte om de heilsnoodzakelijkheid van het Doopsel te beklemtonen. Het voorbeeld van de « goede moordenaar » is kenmerkend voor de evolutie van zijn gedachtengang op dit punt. In zijn *De Baptismo* (401) vond hij in dit voorbeeld het meest frappante bewijs dat de noodzakelijkheid van het Doopsel niet absoluut is, en komt hij op tegen de mening van Cyprianus, die deze moordenaar als een martelaar beschouwde ¹³⁸). In zijn *De anima et eius origine* (419) laat hij de veronderstelling doorschijnen dat de goede moordenaar wel een martelaar kon zijn in Gods ogen en, zo voegt hij er aan toe, « men weet ook niet of deze moordenaar niet gedoopt geweest is » ¹³⁹). Wanneer hij in 426-427 zijn werken opnieuw doorleest, schrijft hij over het aangevoerde voorbeeld in *De Baptismo*: « Non satis idoneum posui illius latronis exemplum, qui utrum non fuerit baptizatus, incertum est » ¹⁴⁰).

Een evolutie omtrent de heilsnoodzakelijkheid van het Doopsel is dus duidelijk. We stellen een zeker opportunisme vast. Niet dat Augustinus geen bepaalde beginselen had, maar wel in die zin dat de omstandigheden van de diverse controversen hem ertoe dwongen zijn vroegere posities enigszins te herzien en te toetsen aan nieuwe vraagstellingen.

Zoals door het zichtbaar geworden Evangelie van het Doopsel de zonden worden vergeven, zo worden ook door Gods woord van het Evangelie de zielen van hun zondigheid gereinigd ¹⁴¹). Het Evangelie is immers Gods woord, Gods belofte, het zaad waaruit

¹³⁸) *De Bapt.*, IV, 22, 29; PL. 43, 173: « Neque enim latro ille pro nomine Christi crucifixus est, sed pro meritis facinorum suorum; nec quia credidit passus est, sed dum patitur credit ». Het is dus niet het bloedoopsel dat hier suppleert, maar het doopsel van begeerte. Augustinus kon zich in de Donatistenstrijd moeilijk uitspreken voor het martelaarschap van de goede moordenaar, daar hij zo vaak tegen de Donatisten, die als waanzinnig op het martelaarschap uit waren, had moeten herhalen: « Christi martyrem non facit poena, sed causa ». Cfr. *C. Ep. Parm.*, I, 9, 15; PL. 43, 44-45; *C. Cresc.*, III, 47, 51; kol. 524-525; *Ep. LXXXIX*, 3; PL. 33, 310; *Ep. CVIII*, 5, 14; kol. 413. Voor de mening van Cyprianus zie: *Ep. LXXIII*, 22; CSEL. 3, 2, p. 795-796.

¹³⁹) III, 9, 12; PL. 44, 516: « Latro quippe ille, quamvis potuerit iudicio divino inter eos deputari, qui martyrii confessione purgantur, tamen etiam utrum non fuerit baptizatus ignoras ». Cfr. *ibid.*, I, 9, 11; kol. 480.

¹⁴⁰) *Retract.*, II, 18; PL. 32, 638.

¹⁴¹) *Enarr. in Ps. CXXXVII*, 16; PL. 37, 1783: « Per quatuor Evangelia debitores non remanebimus: ibi enim peccata nostra omnia solvuntur ». Cfr. *Enarr. in Ps. CXLIII*, 2; PL. 37, 1856-1857; *In Joh. Ev. Tr. VII*, 12; PL. 35, 1443; *De Gen. c. Manich.*, II, 4, 5; PL. 34, 198.

wij herboren worden : « Semen autem quo regeneramur, verbum Dei est, id est, Evangelium », waarvan Augustinus de bevestiging vindt bij de Apostel (I Cor., 4, 15)¹⁴²⁾. Bij de toediening van de sacramenten wordt deze heilsbelofte, die op zichzelf reeds een werkdadig heilmiddel is, uitgesproken en wordt zij een zichtbaar woord, dat bij iedere toediening van het sacrament steeds actueel door Christus wordt uitgesproken¹⁴³⁾. Wanneer deze heilsboodschap oprecht en met geloof (*quia creditur*) aanvaard wordt bij de belijdenis van het Symbolum, dan is het sacrament, waarvan de *verba sacramentorum* de heilsboodschap zijn, vruchtbaar.

Het « verbum » als Goddelijk Woord.

Het *verbum accedens* van *Tractatus* 80 verwijst in zijn complexe betekenis naar de geloofsbelijdenis bij de doophandeling, naar de afsmeking over het water en naar de heilsboodschap, die in de H. Schrift opgetekend staat, in de Kerk gepredikt, bij de viering van de sacramenten uitgesproken en bij het subject gerealiseerd wordt. Mogen wij echter in deze heilsboodschap, die in de sacramenten zichtbaar wordt uitgebeeld, ook Christus, het Verbum, het enige Woord zien ?

Christus zelf spreekt in zekere zin deze heilsboodschap uit bij de cultuele viering der sacramenten. De blijde boodschap is immers Christus' mond : « Os Christi, Evangelium est. In coelo sedet : sed in terra loqui non cesset »¹⁴⁴⁾. Bij de doophandeling verkondigt Hij het heil, want Hij is bij ons in zijn blijde boodschap¹⁴⁵⁾. Immers al wat de H. Schrift zegt, spreekt God. De H. Schrift zegt het in de tijd, maar Gods Woord is buiten de tijd, omdat Het met God in dezelfde eeuwigheid bestaat. Wanneer de mens Gods woord verkondigt in de tijd, dan spreekt God dit woord, maar dan niet in de tijd¹⁴⁶⁾.

¹⁴²⁾ C. Litt. Pet., II, 5, 11; PL. 43, 260; cfr. *ibid.*, I, 7, 8; kol. 249: « Semen, quo regeneror, verbum Dei est, quod obaudienter audire sum monitus, etiamsi ille per quem audio, quae mihi dicit ipse non facit ».

¹⁴³⁾ Cfr. *Sermo* VI, 2, 2; PL. 38, 60.

¹⁴⁴⁾ *Sermo* LXXXV, 1, 1; PL. 38, 520.

¹⁴⁵⁾ *Sermo* CXLII, 9, 10; PL. 38, 784: « in Evangelio tecum est ».

¹⁴⁶⁾ *Confess.*, XIII, 29, 44; PL. 32, 864: « O homo, nempe quod Scriptura mea dicit, ego dico. Et tamen illa temporaliter dicit, Verbo autem meo tempus non accidit, quia aequali mecum aeternitate consistit... cum vos temporaliter ea dicatis, non ego temporaliter dico ».

« In alle heilige geschriften ligt er maar één woord van God uitgespreid en in de vele monden van de heiligen klinkt maar één Woord. Van het begin af was dit Woord God bij God en hier heeft Het geen syllaben, omdat het geen tijd kent. Omwille van onze zwakheid heeft dit Woord zich geïncarneerd in onze gesproken woorden » ¹⁴⁷). Het *verbum accedens* verwijst zonder twijfel ook naar dit Woord, de Logos, en door dit Woord verkrijgt het sacrament zijn heilswerkzaamheid. Zegt Augustinus niet voortdurend dat het Christus zelf is die doopt : *Hic est qui baptizat* (Joh., I, 33) ¹⁴⁸).

Aldus springen Augustinus' gedachten van de dubbelheid van het uiterlijke *sacramentum-signum* als *elementum-verbum* over naar de tweeledigheid van zichtbare viering en onzichtbare heilswerking door Christus, als betekende *res* van het *sacramentum-signum*. Of-schoon hij *signum-res*, sacrament en genade sterk onderscheidt, toch liggen beide in elkaar. Zegt hij tenslotte niet : « In aqua *Verbum* mundat » ? Immers Christus geeft het sacrament zijn heilsefficientie ; Christus reinigt en heiligt in de sacramenten en deze zelf zijn heilig *propter illum cuius sunt*.

In Augustinus' werken vindt men een hele theorie over het « woord » ¹⁴⁹). In zijn *De Magistro* en zijn *De Doctrina Christiana*

¹⁴⁷) *Enarr. in Ps.* CIII, sermo IV, 1; PL. 37, 1378: « Meminit Caritas vestra, cum sit unus sermo Dei in scripturis omnibus dilatatus, et per multa ora sanctorum unum Verbum sonet, quod cum sit in principio Deus apud Deum, ibi non habet syllabas, quia non habet tempora; nec mirandum nobis sit, quia propter infirmitatem nostram descendit ad particulas sonorum nostrorum, cum descenderit ad suscipiendam infirmitatem corporis nostri ».

¹⁴⁸) Dit Schriftwoord weet Augustinus regelmatig behendig te gebruiken om de onafhankelijkheid van het sacrament ten overstaan van de bedienaar te onderstrepen. Cfr. *C. Ep. Parm.*, II, 10, 22; PL. 43, 66; II, 11, 23; kol. 66-67; *De Bapt.*, III, 4, 6; PL. 43, 142-143; IV, 11, 17; kol. 165; V, 12, 14; kol. 184; V, 13, 15; kol. 185; VI, 34, 66; kol. 219; *C. Litt. Pet.*, I, 9, 10; PL. 43, 250; II, 32, 76; kol. 285; III, 49, 59; kol. 379; *De Unit.*, 21, 59; PL. 43, 436; *C. Cresc.*, II, 25, 30; PL. 43, 484; II, 27, 33; kol. 487; III, 5, 5; kol. 498; *Enarr. in Ps.* XCV, 8; PL. 37, 1233; *in Ps.* CXXXI, 14 en 27; kol. 1722 en 1728; *In Joh. Ev. Tr.* IV, 12 tot VI, 26; PL. 35, 1411-1437 (commentaar op dit vers, dat 29 maal geciteerd wordt); *Ep.* LXXXIX, 5; PL. 33, 311; *Ep.* CVIII, 3; kol. 406; *Sermo* CXXIX, 6, 7; PL. 38, 724; *Sermo*, CCXCII, 4, 8; PL. 38, 1326; *Sermo* Denis XI, 4; *Miscell. Agost.*, I, p. 46; *Sermo* Frang. VIII, 3; *ibid.*, p. 229.

¹⁴⁹) Cfr. R. A. MARKUS, *St. Augustine on Signs*, in *Phronesis*, 2, 1957, p. 60-83; vooral par. 3: *Expression and the word*, p. 76-82.

spreekt hij over de *verba* als de tekenen bij uitstek ¹⁵⁰). Juist zoals een teken dat geen betekenis heeft geen teken is, is een woord zonder betekenis geen woord. Augustinus onderscheidt dus een dubbel element in het woord : het zichtbaar element, de uitleg die opgevangen kan worden door de zintuigen, en de innerlijke betekenis die in de gedachte ligt. Het zichtbaar element noemt Augustinus de *vox* en het verstandelijk element het *verbum* ¹⁵¹). De *vox* verhoudt zich tot het *verbum* zoals het teken tot de *res* : « Hetgeen men wil zeggen als men spreekt, behoort tot geen enkele taal, de *res* die men wil mededelen, en die men in het hart geformuleerd heeft, behoort noch tot de Griekse taal, noch tot de Latijnse of de Punische of de Hebreeuwse » ¹⁵²). Het *verbum* van de geest echter heeft de hulp nodig van de *vox* om naar buiten te treden. Het *verbum mentis* noemt Augustinus dan ook nooit een *signum*, want het behoort niet tot de zichtbare wereld. Het is ook niet over dit woord dat hij spreekt in zijn tekenleer van *De Doctrina Christiana*. Augustinus onderscheidt dus een dubbel *verbum* : « *verbum quod foris sonat signum est verbi quod intus lucet, cui magis verbi competit nomen* » ¹⁵³). Deze twee aspecten van het *verbum* vinden we ook in ons *Tractatus* 80 terug : « *Nam in ipso verbo, aliud est sonus transiens, aliud virtus manens* ».

* * *

Augustinus maakt dit onderscheid niet in *De Magistro* en *De Doctrina Christiana*, waar hij in verband met de leer *signum-res* herhaaldelijk over het woord spreekt. Wel wendt hij dit onderscheid telkens aan in zijn beschouwingen over het Goddelijk Woord,

¹⁵⁰) *De Magistro*, 4, 9; PL. 32, 1200: « Scisne omnia quae voce articulata cum aliquo significato proferuntur, verba appellari ». *De Doct. Christ.*, II, 3, 4; PL. 34, 37: « Verba... obtinuerunt principatum significandi ».

¹⁵¹) *Sermo CCLXXXVIII*, 3; PL. 38, 1304: « Ecce duo quaedam, vox et verbum ? Quid ?... Verbum, si non habeat rationem significantem, verbum non dicitur. Vox autem, etsi tantummodo sonet, et irrationabiliter perstrepat, tamquam sonus clamantis, non loquentis, vox dici potest, verbum dici non potest ».

¹⁵²) *Ibid.*: « ... voces significantes dixi... Et hoc ipsum quod vis dicere, non est alicuius linguae. Res ipsa, quam vis dicere, quae corde concepta est, non est alicuius linguae, nec graecae, nec latinae, nec punicae, nec hebraeae, nec cuiusquam gentis ». Cfr. *De Trin.*, XIII, 1, 4; PL. 42, 1015-1016; XV, 10, 19; kol. 1071: « ... voces in sermone nostro earum quas cogitamus signa sint rerum ».

¹⁵³) *De Trin.*, XV, 11, 20; PL. 42; 1071.

en hij doet dit ofwel om de verhouding « Johannes de Doper - Christus » toe te lichten, ofwel in dienst van zijn theologie van het *Verbum* in *De Trinitate*. In zijn *Sermones in natali Joannis Baptistae* ¹⁵⁴⁾ treedt steeds het thema van de verhouding *vox-verbum* naar voren. Johannes de Doper is de *vox clamantis in eremo* (Joh., 1, 23) en Christus is *in principio erat Verbum* (Joh., 1, 1) ¹⁵⁵⁾.

Het *Verbum Dei* had de dienstbaarheid van zijn voorloper nodig om zich te laten aankondigen, zoals het woord de *vox* nodig heeft om geuit te worden. De *vox* wordt vooraf gezonden, opdat het *verbum* naderhand zou begrepen worden. Het woord heeft zich een stem gemaakt. Beide staan zij bij de stroom, *vox et verbum : Vox Joannis, Verbum Christus* ¹⁵⁶⁾. « Johannes doopt Christus, de dienaar de Heer, *vox Verbum*. Toen Christus tot Johannes kwam, zei deze laatste : Gij komt tot mij om gedoopt te worden ? Ik zou door U gedoopt moeten worden (Mt., 3, 14). Wat een belijdenis. Waarom zegt Johannes : moet ik niet door U gedoopt worden ? Voorzeker omdat het Doopsel van de Heer het heil betekent, want de Heer is het heil (Ps., 3, 9) » ¹⁵⁷⁾. Johannes' doopsel is maar een doopsel van een bedienaar (*per ministerium*), maar Christus doopt *per potestatem*. De Donatisten menen dat zij in de plaats van Christus dopen ¹⁵⁸⁾. Dit is waar wat het *ministerium* aangaat, maar niet wat de werking betreft, want Christus heiligt, Christus reinigt, Christus maakt rechtvaardig, daar Christus alleen de goede boom is, die goede vruchten voortbrengt (Mt., 7, 17) ¹⁵⁹⁾.

¹⁵⁴⁾ *Sermo* CCLXXXVII, CCLXXXVIII, CCLXXXIX, CCXC, CCXCI, CCXCII, CCXCIII; PL. 38, 1301-1335; *Sermo Frang.* VIII, in *Miscell. Agost.*, I, p. 227-231; *Sermo Lambot* XX, in *Revue Bénédictine*, 59, 1949, p. 62-68.

¹⁵⁵⁾ *Sermo* CCLXXXIX, 3, PL. 38, 1309: « Praemissa est vox ut praecederet Verbum. Quid est Joannes ? *Vox clamantis in eremo*. Quid est Christus ? *In principio erat Verbum* ». Cfr. alle preken over Johannes de Doper.

¹⁵⁶⁾ *Sermo* CCLXXXVIII, 2; PL. 38, 1304: « Vox praemittitur, ut Verbum postea intelligatur... Quid miramur, si Verbum fecit sibi vocem ? Vide, vide utrumque ad flumen, et vocem et Verbum. Vox Joannes, Verbum Christus ». Cfr. *Sermo Frang.* VIII, 2. *Miscell. Agost.*, I, 227-228.

¹⁵⁷⁾ *Sermo* CCXCII, 4, 4; PL. 38, 1322: « Baptizat ergo, inquam, Joannes Christum, servus Dominum, vox Verbum... Nam venienti ad se dixit: Tu venis ad me baptizari ? Ego a te debeo baptizari ?... Certe Domini Baptismus salus: quia Domini est salus ».

¹⁵⁸⁾ *Sermo* CCXCII, 4, 5; PL. 38, 1323: « Praevideit multos inflaturos se de ministerio Baptismi, et dicturos, Ego Baptizo ». Cfr. *In Joh. Ev. Tr.* V, 6; PL. 35, 1417.

¹⁵⁹⁾ *Sermo* CCXCII, 4, 6; kol. 1323-24: « Christus sanat, Christus mundat,

Zoals het doopsel dat door mensen wordt bediend slechts een *ministerium* is, zo was ook het doopsel van Johannes een *ministerium*; hij was de *vox* waarvan het *verbum* zich bediende. « Johannes vox ad tempus, Christus Verbum in principio aeternum. Tolle verbum (*Verbum*), quid est vox? Ubi nullus est intellectus, inanis est strepitus. Vox sine verbo aurem pulsant, cor non aedificat »¹⁶⁰). Vindt men hier ook geen parallellisme met *Tractatus* 80 waar Augustinus zegt: « Detrahe verbum, et quid est aqua nisi aqua? »? Of met *Sermo* Denis VI: « Tolle ergo verbum, panis est et vinum ». Hetzelfde vinden wij nog in zijn commentaar op *Joh.*, 4, 2¹⁶¹). « Jezus doopte meer dan Johannes, ofschoon Jezus zelf niet doopte maar zijn leerlingen ». Hier maakt Augustinus het klassieke onderscheid tussen het *ministerium praebere* en het *adiutorium majestatis*. Johannes de Doper zegt bij Christus' doopsel: *Hic est qui baptizat*, Christus is het die altijd doopt. Wat is dan dit doopsel van Christus? « Quid est baptismus Christi? Lavacrum aquae in verbo. Tolle aquam, non est baptismus; tolle verbum, non est baptismus ». Het is dus zeer waarschijnlijk dat Augustinus hier meteen, en logisch, aan het Goddelijk Woord denkt. Het Doopsel is dan: *lavacrum aquae in Verbo*.

* * *

De relatie tussen het *verbum quod foris sonat* als teken van het *verbum quod intus lucet* wendt Augustinus aan in zijn *De Trinitate* als een analogie voor de eenheid tussen het goddelijk Woord en de menselijke natuur, die dit Woord aanneemt bij de Incarnatie¹⁶²). Reeds ten tijde van zijn bekering toen hij de *Libri Pla-*

Christus justificat: homo non justificat... De transverso ait (latro): Ego baptizo. Si sicut minister, audeo ». *Ibid.*, 4, 5: « Joannes baptizavit Christum. Dicturus es, Joannes arbor, fructus Christus? Creaturam vocabis arborem, et fructum Creatorem? »

¹⁶⁰) *Sermo* CCXCIII, 3; PL. 38, 1328.

¹⁶¹) *In Ev. Joh. Tr.* XV, 4; PL. 35, 1511-1512.

¹⁶²) Voornamelijk *De Trinitate*, XV, 10-17, 17-27; PL. 42, 1069-1079. Voor verdere teksten zie: H. PAISSAC, *Théologie du Verbe. Saint Augustin et saint Thomas*, Parijs, 1951, vooral p. 34-60. Th. DE REGNON (*Etudes de théologie positive sur la sainte Trinité*, III, Parijs, 1898, p. 442) zoekt voor het *Verbum intus* en het *Verbum foris* een toenadering met het λόγος προφορικός van de Grieken.

Zie ook R. A. MARKUS, *a. c.*, p. 77; G. BAVAUD, *Un thème augustinien*:

tonicorum las, vond hij in de Platoonse hypostase van het intellect het « Woord » van het Evangelie van Sint Jan. Hij vond ook nog bij Plotinos dat alles gemaakt was door dit Woord « en dat niets gemaakt is zonder Hem en dat alles wat gemaakt is in Hem leeft ». Dit Woord is het waarachtige licht — de *magister intus* — dat iedere mens verlicht ¹⁶³). Maar dat het Woord vlees is geworden en onder ons gewoond heeft, las hij daar niet. Het Woord heeft zich aan ons geopenbaard door vlees te worden. « Wanneer wij met de mond een woord uitspreken, dan is dit slechts de vocale expressie van het woord, en zo we deze expressie een woord noemen, dan is het slechts omdat het eigenlijke woord deze uitdrukking gebruikt, om naar buiten te treden, om zichtbaar te worden voor de zintuigen van de mens. Zo is ook Gods' Woord vlees geworden, en door dit vlees aan te nemen, wordt het zichtbaar voor de mensen ». Het materieel element echter waarvan het woord zich bedient, moeten wij voorbij-gaan om tot het innerlijk woord van de mens te komen. « In dat menselijk woord zien wij als in een zekere gelijkenis, enigszins als in een beeld, het Woord van God » ¹⁶⁴).

Het is dan ook niet zeer moeilijk te veronderstellen dat, wanneer Augustinus over het woord spreekt dat van het element een sacrament maakt, hij ook onmiddellijk de verwijzing naar- en de gelijkenis met het *Verbum* of de *Logos* ziet. Hierbij mogen we ook niet vergeten dat, in overeenkomst met Augustinus' illuminatieleer, het *verbum quod intus lucet* de ware kennis is van de dingen

le mystère de l'Incarnation, à la lumière de la distinction entre le verbe intérieur et le verbe proféré, in *Rev. des Etud. Aug.*, 9, 1963, p. 95-101.

¹⁶³) *Confess.*, VII, 9, 13; PL. 32, 740-741. Cfr. J.-M. LE BLOND, *Les conversions de saint Augustin*, Parijs, 1950, p. 134: « S'il pense alors au Verbe illuminateur, c'est du Verbe éternel qu'il s'agit et non du Verbe qui a éclairé les hommes précisément par sa venue dans le monde et son enseignement temporel ». Zie ook P. COURCELLE, *Recherches sur les Confessions de saint Augustin*, Parijs, 1950, p. 172-173; M. SCIACCA, *Saint Augustin et le néoplatonisme*, Leuven, 1956, p. 3-19.

¹⁶⁴) *De Trin.*, XV, 11, 20; PL. 42, 1072: « Ita enim verbum nostrum vox quodam modo corporis fit, assumendo eam in qua manifestetur sensibus hominum; sicut Verbum Dei caro factum est, assumendo eam in qua et ipsum manifestaretur sensibus hominum... Sed transeunda sunt haec (corporales), ut ad illud perveniatur hominis verbum, per cuius qualemcumque similitudinem sicut in aenigmate videatur utcumque Dei Verbum ».

en wij deze kennis zien met onze geest in de eeuwige Waarheid ¹⁶⁵). Het Verbum is de onveranderlijke Waarheid. Het Woord Gods is het licht dat in de duisternis schijnt : « illuminatio quippe nostra participatio Verbi est » ¹⁶⁶). Het Woord van God is ook het beginsel, *principium*, omdat het tot ons spreekt. Zo spreekt het in het Evangelie door het vlees (en ook in de sacramenten als constituerend element) en klinkt het buiten in de oren van de mensen (als *verbum vocis*) opdat het geloofd zou worden en van binnen (als *verbum mentis*) gezocht zou worden en gevonden in de eeuwige Waarheid, waar het als de goede en enige Leermeester alle discipelen onderwijst ¹⁶⁷). Zoals het *Verbum* op het plan van de kennis de bron van licht en kennis is, zo is het *Verbum* op het plan van de rechtvaardigheid de heiliging en de rechtvaardiging in de sacramenten.

* * *

Keren wij nu, met deze theologie van het *verbum* op de achtergrond, terug tot *Tractatus* 80 van het Evangelie van Johannes, dan komen we tot de vaststelling dat men in het *verbum* (*in aqua verbum mundat*) ook het eeuwige Woord zelf moet zien. Het sacrament als *verbum visibile* is dan het *verbum vocis* of het *verbum quod foris sonat* als inkleding en als teken van het *Verbum* dat in dit sacrament aanwezig is en er zijn heilskracht aan geeft.

Ook in *Tractatus* 80, 3 gaan Augustinus' gedachten naar de tweede persoon van de H. Drievuldigheid : het *Verbum*. De passage die over de constituerende delen van het sacrament handelt, is een commentaar op de woorden van Sint Jan « iam vos mundi estis propter verbum quod locutus sum vobis » (*Joh.*, 15, 3) en onmiddellijk hierop stelt Augustinus de vraag « Waarom zegt Hij niet, gij zijt rein wegens het Doopsel waarmee gij gewassen zijt,

¹⁶⁵) *De Trin.*, IX, 7, 12; PL. 42, 967: « In illa igitur aeterna veritate... visu mentis aspicimus: atque inde conceptam rerum veracem notitiam, tamquam verbum apud nos habemus ». Cfr. R. A. MARKUS, a. c., p. 81: « The light is, so to speak, constitutive of the verbum begotten in it ».

¹⁶⁶) *De Trin.*, IV, 2, 4; PL. 42, 889.

¹⁶⁷) *Confess.*, XI, 8, 10; PL. 32, 813: « Ipsum est Verbum tuum, quod et Principium est quia et loquitur nobis (*Joh.*, 8, 25). Sic in Evangelio per carnem ait; et hoc insonuit foris auribus hominum, ut crederetur, et intus quaereretur et inveniretur in aeterna veritate, ubi omnes discipulos bonus et solus magister docet ».

maar wel, wegens het woord dat ik tot u gesproken heb ». Het is van belang na te gaan hoe Augustinus de woorden van het derde vers van dit hoofdstuk begrijpt.

De voorafgaande paragraaf (80, 2) geeft ons meer uitleg over zijn begrip van deze tekst. Hij volgt hier de woorden van Sint Jan, hoofdstuk 15, op de voet : « Ik ben de ware wijnstok en mijn Vader is de landbouwer, en iedere twijg die vruchten voortbrengt, zal hij reinigen opdat zij meer vruchten zou voortbrengen. Zijn nu de landbouwer en de wijnstok één en dezelfde ? » vraagt Augustinus. Onmiddellijk maakt hij een onderscheid : Christus is de wijnstok want Hij zegt : « De Vader is groter dan Ik » (*Joh.*, 14, 28). Christus is dus de wijnstok als mens en als hoofd van de Kerk, die met alle ledematen het Lichaam van Christus of de Kerk constitueert. Maar Christus heeft ook gezegd : « Ik en de Vader zijn één » (*Joh.*, 10, 30) en dus is Hij, ook tegelijkertijd landbouwer ; en Christus is dit als God. De Vader en de Zoon zijn niet dezelfde voorzover dit het uiterlijk mysterie betreft, maar zij zijn wel dezelfde voorzover zij innerlijk de groei geven. Hier verwijst Augustinus naar het vers van de Apostel : « Noch hij die plant, betekent iets, noch hij die begiet, maar alleen God die de wasdom geeft » (*I Cor.*, 3, 7). Dit vers wordt voortdurend tegen de Donatisten uitgespeeld ¹⁶⁸). Heel de polemiek over de sacramenten wordt gedragen door deze woorden van Sint Paulus. Wie de bedienaar van het Doopsel is doet er niet toe : God geeft de wasdom. « Christus is echter ook God, zo gaat *Tractatus* 80 onmiddellijk verder, omdat het Woord God is (*Joh.*, 1, 1) en het Woord vlees geworden is (*Joh.*, 1, 14).

¹⁶⁸) Cfr. *C. Ep. Parm.*, II, 14, 32; PL. 43, 73; *C. Litt. Pet.*, I, 5, 6; kol. 249; III, 5, 6; kol. 351; III, 42, 51; kol. 374; III, 50, 62; kol. 380; III, 53, 65; kol. 383-384; III, 54, 66; kol. 384; *C. Cresc.*, II, 30, 38; kol. 489; III, 8, 8; kol. 500; IV, 22, 27; kol. 563; *Ep. XCIII*, 11, 47; PL. 33, 344; *Ep. CLXXXVIII*, I, 1, kol. 849; *Ep. CXCIV*, 3, 10; kol. 878; *Ep. CCIX*, 3; kol. 959; *Enarr. in Ps. XXI*, II, 31; PL. 36, 181; *in Ps. XXXV*, 9; kol. 348; *in Ps. LXVI*, 1; kol. 803; *in Ps. LXXV*, 8; kol. 962; *in Ps. LXXXVII*, 13; PL. 37, 1119; *in Ps. XCIX*, 13; kol. 1279; *in Ps. CXIII*, *sermo* II, 12; kol. 1486; *in Ps. CXVIII*, *sermo* XXXII, 4; kol. 1595; *in Ps. CXXIV*, 6; kol. 1653; *in Ps. CXXXII*, 4; kol. 1730; *in Ps. CXXXIV*, 16; kol. 1748; *In Ev. Joh. Tr. V*, 15; PL. 35, 1422; *Tr. X*, 7; kol. 1471; *Tr. XII*, 9; kol. 1489; *Tr. XIII*, 18; kol. 1502; *Tr. XXVI*, 7; kol. 1610; *Tr. XXIX*, 6; kol. 1630; *Tr. LIII*, 4, kol. 1776; *Tr. LXXX*, 2; kol. 1839; *Tr. XCVII*, 1; kol. 1878; *Sermo* IV, 25, 26; PL. 38, 46; *Sermo XLIII*, 6, 8; kol. 257; *Sermo CCCXL*, 1; kol. 1484; *Sermo Mai LXXXIX*, 1; *Miscell. Agost.*, I, p. 330; *Sermo Guelf. XXIX*, 4; *ibid.*, p. 546.

En zo het Woord vlees geworden is, blijft het toch wat het was. Wanneer Christus nu de Vader landbouwer noemt, die de wijnstok reinigt, dan wil Hij onmiddellijk aantonen dat Hijzelf ook de reiniger is van de wijnstok en dit met de woorden : Gij zijt rein wegens het woord ¹⁶⁹⁾ dat ik U gesproken heb » ¹⁷⁰⁾.

Het gaat hier dus over het Woord dat God gesproken heeft en dat de tweede persoon van de H. Drievuldigheid aanduidt, want Augustinus wil juist aantonen, dat Christus ook landbouwer is, en wel omdat Hij met de Vader één is. Verder zegt hij nog « dat het God is die de wasdom geeft, dat Hijzelf de wasdom bewerkt en niet de bedienaar, want dit gaat de menselijke geringheid te boven, ja, dit gaat zelfs de verhevenheid van de engelen te boven : *nec omnino pertinet nisi ad agricolam Trinitatem* » ¹⁷¹⁾.

Wanneer Augustinus dan in de derde paragraaf de vraag stelt : « Waarom zegt de Heer niet : gij zijt rein omwille van het Doopsel, maar wel omwille van het woord dat ik gesproken heb », dan antwoordt hij : « *quia in aqua verbum mundat* » en dan gaan zijn gedachten naar de heilsboodschap van Christus die uitgedrukt staat in het Evangelie, aan het volk gepredikt wordt en door dit volk

¹⁶⁹⁾ Hier gebruikt Augustinus de term *sermo* volgens Johannes. In par. 3 citeert hij *propter verbum quod locutus sum* (wij gebruiken de laatste meest critische uitgave van R. WILLEMS in *Corpus Christianorum*, SL. 36, 1954, p. 528-529). Maar Augustinus gebruikt soms ook het woord *Sermo* om de tweede persoon van de H. Drievuldigheid aan te duiden. Cfr. *In Ev. Joh. Tr. XXXVIII*, 9; PL. 35, 1745: « Si ergo vos deos facit sermo Dei, quomodo non est Deus Verbum Dei ? ».

¹⁷⁰⁾ *In Ev. Joh. Tr. LXXX*, 2; PL. 35, 1839: « *Ego sum, inquit, vitis vera, et pater meus agricola est. Omnem palmitem in me non ferentem fructum, tollet eum; et omnem qui fert fructum, purgabit eum, ut fructum plus afferat. Numquid unum sunt agricola et vitis ? Secundum hoc ergo vitis Christus, secundum quod ait: Pater maior me est (Joh., 14, 28); secundum autem id quod ait: Ego et Pater unum sumus (Joh., 10, 30), et ipse agricola est. Nec talis quales sunt, qui extrinsecus operando exhibent ministerium; sed talis ut det etiam intrinsecus incrementum. Nam neque qui plantat est aliquid neque qui rigat; sed qui incrementum dat Deus (I Cor., 3, 7). Sed utique Deus est Christus, quia Deus est Verbum; unde ipse et Pater unum sunt; et si Verbum caro factum est quod non erat, manet quod erat. Denique cum de Patre tanquam de agricola dixisset quod infructuosos palmites tollat, fructuosos autem purget ut plus afferant fructum, continuo etiam seipsum mundatorem palmitum ostendens. Iam vos, inquit, mundi estis propter sermonem quem locutus sum vobis (Joh., 15, 3) ».*

¹⁷¹⁾ *Ibid.*, kol. 1840: « Sed Deus incrementum dedit: non per illos sed per seipsum facit: excedit hoc humanam humilitatem, excedit angelicam sublimitatem, non omnino pertinet nisi ad agricolam Trinitatem ».

gelovig wordt aanvaard. Deze heilsboodschap krijgt zijn aanschouwelijke inkleding (*tamquam visibile verbum*) bij de viering van het sacrament, want de gebeden die hier worden uitgesproken zijn de synthese van de heilsbelofte en een smeking tot Christus opdat deze belofte bewaarheid worde. In de sacramentele woorden ziet Augustinus meteen Christus, het eeuwige Woord van de Vader, die zijn heilsbelofte altijd actueel blijft uitspreken en die, altijd getrouw aan zijn belofte, deze ook daadwerkelijk verwezenlijkt. Immers alleen het *Verbum* of God heeft de macht om in het Doopsel te reinigen, macht die zelfs de verhevenheid der engelen te boven gaat. « Vanwaar komt anders die kracht van het water, om het hart te wassen, wanneer dit het lichaam raakt, tenzij door het Woord, niet omdat het Woord uitgesproken wordt, maar omdat het geloofd wordt ? ».

« Christus die (als mens) met ons de wijnstok uitmaakt en als *Verbum* met de Vader de landbouwer is, heeft de Kerk bemind en zich voor haar overgeleverd ». En Augustinus zegt : « Lees en zie wat de Apostel eraan toevoegt : om haar te heiligen en te reinigen, door het waterbad in het Woord (*Eph.*, 5, 26) »¹⁷²). Dit reinigen en heiligen doet Christus, het Woord dat bij God is.

In de viering van het Doopsel onderkent Augustinus zeer normaal een tweeledigheid van het sacrament als zichtbaar teken : enerzijds het *elementum* en anderzijds het uitgesproken *verbum*. Als uitgesproken woord is dit *verbum* een *sonus transiens*, doch

¹⁷²) De tekst van St. Paulus vinden wij herhaalde malen bij Augustinus in de anti-donatistische werken en telkens citeert hij deze tekst om te bewijzen dat het Christus is die zuivert in het Doopsel. Cfr. *De Bapt.*, IV, 3, 4; PL. 43, 155; *C. Litt. Pet.*, III, 49, 59; PL. 43, 379; III, 56, 68, kol. 386; *C. Cresc.*, II, 20, 25; PL. 43, 481; III, 5, 5; PL. 43, 498; *Ep.* CVIII, 1, 3, PL. 33, 406; *Ep.* CLXXXV, 9, 39; kol. 810; *Ep.* CLXXXVII, 8, 28; kol. 842; *In Ev. Joh. Tr.* XV, 4; PL. 35, 1512; *Tr.* LVI, 5; kol. 1789.

P. Th. CAMELOT (« *Sacramentum* », *Notes de Théologie sacramentaire augustinienne*, in *Revue Thomiste*, 57, 1957, p. 443) zegt: « Quoi qu'il en soit, il n'est pas sans intérêt de remarquer que la théologie du *verbum-elementum* dont Augustin esquisse ici les premiers linéaments, s'élabore en référence à un texte scripturaire, *Eph.*, 5, 26... Celle-ci pourra plus tard, dans un contexte intellectuel différent, s'exprimer assez naturellement selon le schéma *matière-forme* ». Wanneer de Scholastiek echter deze theologie van het *verbum-elementum* volgens het schema *materia-forma*, uitdrukt, dan betekent dit een verarming van Augustinus' zienswijze. Even eenzijdig is de zienswijze van Protestanten, die in het *verbum* enkel de geloofsprediking zien die het doopsel voorafgaat.

tevens teken en drager van de inblijvende *virtus manens* of het *Verbum* dat in dit sacrament Zijn heilsboodschap verkondigt, voor de gelovigen doet begrijpen en actueel bewerkstelligt. Christus immers is « het Woord dat in het begin was » (*Joh.*, 1, 1). « Eén met de Vader » (*Joh.*, 10, 30) is hij de landbouwer, die aan dit sacrament de geestelijke wasdom geeft (*I Cor.*, 3, 7)¹⁷³.

De Scholastiek heeft het sacrament veel te fysisch opgevat, als een op-zich-zelf-bestaande realiteit, en zij heeft zodoende in het *Verbum* van *Tractatus* 80 niet meer de *Logos* kunnen zien¹⁷⁴). De aandacht van de Kerkvaders echter gaat niet zozeer naar de uiterlijke tweeledigheid: het *elementum* en het *verbum*, maar zij zien in het *verbum* veeleer een verwijzing naar de tweede persoon van de H. Drievuldigheid, die in de epiclesis aangeroepen wordt en die aan het sacrament zijn genadekracht geeft¹⁷⁵).

* * *

¹⁷³) O. CASEL (*Le mystère du culte dans le Christianisme*, (vertaling) in coll. *Lex Orandi*, nr. 6, Parijs, 1946, p. 85) ziet in het *Verbum* van *Tr.* 80 ook de *Logos*: « Notre traduction *parole* ne rend pas tout le sens du mot grec *logos*. C'est pourquoi il est arrivé à certains de prendre le sacrement pour une espèce de sermon. S'ils avaient bien compris le mot *verbum* = *logos*, ils n'auraient pas commis cet abus du texte de saint Augustin ». H. SCHILLEBEECKX (o. c., p. 362) schrijft: « Het *verbum* bevat de *virtus* van het *Verbum*. De *virtus sacramenti* is immers de *gratia*: « *Gratia quae sacramentorum virtus est* » (*Enarr. in Ps.* LXXVII, 2; PL. 36, kol. 983-984), d.w.z. niet de (Scholastieke) *gratia creata*, maar de genadevolle heilswerking van het *Verbum*, van Christus in het sacrament ». Cfr. *Sermo* X, 2; PL. 38, 93: « ... Christus, qui omnium sacramentorum *vita est* ».

¹⁷⁴) Wat wij hier zeggen vraagt natuurlijk, vooral voor de Vroeg- en Hoog-Scholastiek, heel wat nuances: bv. St. Thomas stelt de vraag naar de noodzakelijkheid van de *verba* voor de betekenis van de sacramenten (*Summa Theol.*, III, 9, 60, a., 6). In zijn *Sed contra* citeert hij *Eph.*, 5, 21 en AUGUSTINUS, *Tractatus* LXXX, 3: « *accedit verbum ad elementum* ». In het corpus verwijst hij ook naar het *Verbum*: « *Tripliciter ergo considerari possunt, et quolibet modo congruit eis quod verba rebus sensibilibus adjungantur: primo enim possunt considerari ex parte causae sanctificantis, quae est Verbum incarnatum* ».

¹⁷⁵) Cfr. JUSTINUS, *In Apol.*, I, 66; PG. 6, 428; IRENAEUS, *Adv. Haer.*, V, 2, 2-3; PG. 7, 1124. Cfr. H. SCHILLEBEECKX, o. c., p. 356-357: « De aandacht van de Vaders gaat derhalve niet rechtstreeks uit naar de innerlijke binaire samenstelling van het *sacramentum*, maar wel naar het uiterlijk aards gegeven — brood en wijn —, en de goddelijke kracht, nl. het Woord Gods, dat de wereld schiep, de mirakelen verricht en ook de transsubstantiatie bewerkt ».

Om onze interpretatie van het *verbum* als de *Logos* te staven, bezitten wij een kostbaar sermoen, dat men niet meer aan Augustinus toeschrijft ¹⁷⁶), maar waarvan de leer toch typisch Augustiniaans is (waarschijnlijk van een leerling). Hierin blijkt duidelijk hoe men in de vijfde eeuw de beroemde tekst van *Tractatus* 80, die de auteur aanhaalt, begreep :

« Renascimini ex aqua et Spiritu. Aqua illa non solum corporis sordes mundat, sed animam a peccatis liberat. Debetis autem nosse cur virtus illius aquae et animae prosit et corpori. Non enim omnis aqua mundat : sanctificatur haec per consecrationem verbi (Verbi). Tolle verbum (Verbum), et quid est aqua, nisi aqua ? Accedit verbum (Verbum) ad elementum, et fit Sacramentum (80, 3). *Virtus Verbi per aquam mundavit nos, quia super aquas ambulavit.* Ut autem a tempestate huius saeculi liberaret vos, *videte potentiam Verbi Dei*, quemadmodum dominetur cunctae creaturae suae » ¹⁷⁷).

Deze tekst is een bevestiging van onze laatste interpretatie, zonder daarom de andere betekenissen van *verbum* te willen uitsluiten.

* * *

Wij zijn echter vertrokken van de tekst van *Sermo Denis* VI, 3, die over de Eucharistie handelde, en waar het *verbum* duidt op de *prex mystica* of het canongebed in zijn geheel. Wanneer wij echter de hele kontekst van dit sermoen beschouwen, zien wij dat Augustinus' aandacht voor het Goddelijk « *Woord* » ook hier niet afwezig is. Het begin, dat wij nog niet citeerden en waar de uitdrukking *accedente verbo* voorkomt, duidt zeer klaar in die richting :

¹⁷⁶) *De Cataclysmo. Sermo ad catechumenos*, PL. 40, 693-700. De Mauristen verwerpen de authenticiteit: « aliquem forte ex discipulis Augustini, cuius sententias interdum, tacito S. Doctoris nomine profert » (*Ibid.*, kol. 625-626). J. TURMEL die in het *verbum* altijd de tweede persoon van de H. Drievuldigheid ziet, verdedigt de authenticiteit. Cfr. *Histoire des dogmes*, V, Parijs, 1936, p. 171: « Sermon qui est bien de lui et qu'on a eu tort de lui enlever ». E. DEKKERS rangschikt deze preek onder QUODVULTDEUS, episcopus Carthaginensis (437-453): cfr. *Clavis Patrum Latinorum* (ed. altera aucta et emendata), Brugge, 1961, p. 100, nr. 407.

¹⁷⁷) *De Cataclysmo*, 3, 3; PL. 40, 694.

« Hoc quod videtis, in mensa Domini, panis est et vinum : sed iste panis et hoc vinum *accedente verbo* fit corpus et sanguis *Verbi*. Ille enim Dominus, qui in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum » ¹⁷⁸⁾.

De formule *accedente verbo fit corpus et sanguis Verbi* is meer dan louter woordenspel, want het eerste *verbum* verwijst naar het tweede *Verbum* of de *Logos* en alleen door toedoen van het Eeuwige Woord hebben wij een sacrament in de volste betekenis. Verder komt Augustinus dan op zijn geliefd thema terug, nl. dat wij ook het lichaam van Christus zijn en dat wij in de Communie ontvangen wat wijzelf zijn, namelijk de *Christus totus*. Hij bouwt dan verder de gelijkenis van de *Didachè* uit in een mooi parallelisme tussen het graan dat opschiet, geoogst, gemalen, besprenkeld en gebakken wordt, en de mensen die opgroeien, geoogst en gedorst worden door de prediking, gewassen worden in het Doopsel en eindelijk « door de gloed van de H. Geest gebakken en 's Heren brood worden ». Waarschijnlijk gaat dit *accedente fervore Spiritus sancti* over het Vormsel, ofschoon dit bij Augustinus niet zo duidelijk onderscheiden is van het Doopsel ¹⁷⁹⁾. De drie initiatie-sacramenten werden trouwens in zijn tijd in één sacramentele viering toegediend.

Zoals nu door de gloed van de H. Geest de gelovigen het mystiek lichaam worden van Christus, zo wordt het natuurlijk brood dat op de altaartafel ligt door het *Verbum* het eucharistisch lichaam en bloed van Christus. Wanneer wij het « *accedente verbo* (*Verbo*) fit corpus et sanguis *Verbi* » plaatsen naast « *accedente fervore Spiritus sancti... panis dominicus facti estis* », dan blijkt onmiddellijk de veel diepere betekenis van het *verbum accedens* dat ook het *Verbum Dei* omsluit. Het *verbum accedens* betekent het *prex mystica* en tevens het *Verbum* of Christus, de enige Hogepriester in de eucharistische offerviering ¹⁸⁰⁾. Het brood moet geheilgd

¹⁷⁸⁾ C. I. *Miscell. Agost.*, I, p. 29-30.

¹⁷⁹⁾ Cfr. B. NEUNHEUSER, *Taufe und Firmung*, in *Handbuch der Dogmengesch.*, IV, 2, Freiburg, 1956, p. 56-57.

¹⁸⁰⁾ Zie hierover: B. QUINOT, *L'influence de l'Épître aux Hébreux dans la notion augustinienne du vrai sacrifice*, in *Rev. des Etud. Aug.*, 8, 1962, p. 129-168; « Pour saint Augustin, l'*interpellare* est mis spontanément en relation avec le sacrifice eucharistique comme sacrement de la prière du Christ au ciel pour les membres de son corps... Dieu qui veut sauver tous les hommes, ne les sauve que dans l'unique Médiateur par la communion à son sacrifice ».

worden door het *Verbum Dei*, door Christus die heiligmacht bezit omdat hij God is : « Panis ille quem videtis in altari, sanctificatus per *Verbum Dei*, corpus est Christi. Calix ille, immo quod habet calix, sanctificatum per *Verbum Dei* sanguis est Christi » ¹⁸¹⁾. « Niet alle brood wordt geheiligd, maar alleen het brood dat de zegening van Christus ontvangt, wordt het lichaam van Christus » ¹⁸²⁾.

* * *

Uit dit alles blijkt dat Augustinus' gedachtengang over het *verbum* als constituerend deel van het sacrament zeer rijk is, maar ook zeer complex en niet altijd even duidelijk. Hij ziet een tweeledigheid (*elementum-verbum*) in het zichtbaar *sacramentum-signum* en dit vanuit een spontane reflectie op de viering van de sacramenten, die uit woorden en materiële elementen bestaan. Voor de Eucharistie is dit het brood en de wijn die geheiligd worden door de *prex mystica* ; voor het Doopsel is dit het water met de gebeden en de ondervragingen. Ook voor het Doopsel moet men het *verbum* als constituerend deel van het zichtbare sacrament breder opvatten dan de doopformule. De *verba evangelica* of de *responsiones ad interrogationes de fide* zijn essentieel noodzakelijk voor de geldigheid van het sacrament, zelfs de zegeningsgebeden over het water vormen een essentieel element van het doopritueel.

Augustinus blijft echter niet staan bij de materiële elementen van het *sacramentum*. Het *verbum* of de gebeden die bij de sacramentele viering gezegd worden, zijn de heilsboodschap die Christus verkondigde gedurende zijn aards bestaan : « mundi estis propter verbum quod locutus sum vobis ». Deze *promissio* ligt vervat in het Evangelie ; zij wordt gepredikt door de Apostelen en hun opvolgers en zij wordt door de gelovigen in de Kerk als *verbum fidei* aanvaard. Augustinus ziet deze heilsboodschap steeds en altijd, zowel bij de prediking als bij de toediening van de sacramenten, als voortvloeiend uit de mond van Christus, want Hij is de heilsboodschap ; Hij is het Woord dat God gesproken heeft. Omwille van dit Woord, dat God gesproken heeft, zijn wij gereinigd en geheiligd. Dit *Verbum* geeft aan het water de *virtus mundandi*.

¹⁸¹⁾ *Sermo* CCXXVII; PL. 38, 1099.

¹⁸²⁾ *Sermo* CCXXXIV, 2; PL. 38, 1116: « Non omnis panis, sed accipiens benedictionem Christi fit corpus Christi ». Cfr. *Sermo Guelf.* VII, 1; *Miscell. Agost.*, I, p. 462.

Wanneer de mysticus, die Augustinus is, in verband met de sacramenten aan het woord denkt, dan gaan zijn gedachten en beschouwingen naar alles wat woord is : de sacramentele woorden, de heilsbelofte, het Woord Gods. Hij ziet alles in een dynamische eenheid ver uitstijgend boven het kader van *materia-forma*.

Augustinus onderkent een tweeledigheid in het sacrament, doch deze tweeledigheid is tweevoudig. De dubbelheid *elementum-verbum* als materiële elementen van het *sacramentum-signum*, verhoudt zich op zijn beurt als een eenheid tegenover de *virtus* of het *Verbum* als *res* van het sacrament. Daar hij echter het materiële sacramenteel *verbum* steeds in eenheid ziet met het *Verbum*, blijkt daaruit duidelijk dat *sacramentum-virtus*, ofschoon vaak streng onderscheiden, toch volgens Augustinus' gedachten in elkaar liggen. Het *sacramentum* (*elementum-verbum*) heeft zijn heilskracht door het *Verbum*.

III. — CHRISTUS EN ONZE BEGENADIGING IN CHRISTUS

ALS BETEKENDE ONZICHTBARE WERKELIJKHEID VAN DE SACRAMENTEN.

De werkelijkheid die door het teken aangeduid wordt, noemt Augustinus in zijn tekenleer de *res*. De essentie van het teken-zijn ligt juist in die verwijzing naar deze *res*. De *res* in eigenlijke en technische zin is datgene wat niet tot teken kan dienen, en dat men door middel van het teken begrijpt ¹⁸³). Het gaat hier echter niet, zoals gezegd is, om een louter notioneel begrijpen, want de sacramenten, zowel die van de H. Schrift als de cultuele, zijn niet louter symbolisch : « quod intelligitur fructum habet spirituale » ¹⁸⁴). Het *spiritualis intellectus* is een persoonlijk in-contact treden met Christus, is een begenadiging ¹⁸⁵).

Christus de « res » van de sacramenta-symbolen.

De vraag wat Augustinus bedoelt als hij over de *res* spreekt in zijn signum-leer, brengt ons terug naar *De Doctrina Christiana*. Een veilige interpretatie van de H. Schrift komt volgens dit werk grosso modo neer op de volgende twee methodologische regels.

¹⁸³) *De Doct. Christ.*, I, 2, 2; PL. 34, 19.

¹⁸⁴) *Sermo CCLXXII*; PL. 38, 1247.

¹⁸⁵) *De Bapt.*, IV, 22, 29; PL. 43, 174.

Eerst moet men met zorg de *res* zoeken die klaar en duidelijk in de H. Schrift geopenbaard zijn; deze liggen tenslotte vervat in het *Symbolum* (Boek I)¹⁸⁶. Op de tweede plaats zal men trachten de *signa ignota* (Boek II) en de *signa ambigua* (Boek III) te interpreteren als teken van die *res* welke klaar geformuleerd zijn in de H. Schrift. Dit alles komt neer op de allegorische Schriftinterpretatie.

Wanneer Augustinus in het eerste boek over de *res* handelt, doet hij dit met theologische en niet met filosofische beschouwingen, want hij plaatst zich hier helemaal op geloofsplan¹⁸⁷. Hij kent drie soorten *res*: « *Res ergo aliae sunt quibus fruendum est, aliae quibus utendum est, aliae quae fruuntur et utuntur* »¹⁸⁸. De mensen zijn de *res* die hier op aarde gebruik maken van de heilseconomie om zich te zuiveren om later van God te kunnen genieten. De mens is niet de *res* die door cultuele sacramenten betekend wordt. Ook worden de *res quibus fruendum est* niet rechtstreeks aangeduid door de sacramenten. De *res* waarvan men moet genieten, is de H. Drievuldigheid, Schepper van het heelal, maar dit genieten is ons slechts voorbehouden voor het eeuwige leven wanneer wij in het vaderland aangeland zijn. Wij zijn bestemd om eeuwig van deze waarheid te genieten en daarom moet onze ziel op aarde gezuiverd worden¹⁸⁹. Het middel tot deze zuivering is Christus en de heilseconomie van de sacramenten in Christus, waardoor wij deelachtig worden aan het Goddelijk leven.

Wanneer Augustinus handelt over de *res quibus fruendum est*, dan zoekt hij het dogma van de H. Drievuldigheid te bepalen volgens de Trinitaire formule van het *Symbolum*. Verder spreekt hij over de *res quibus utendum est* en komt terug op het *Symbolum*, maar dan op de christologische formule¹⁹⁰. Wij vinden hier de

¹⁸⁶) Cfr. G. ISTACE, *Le livre Ier du « De Doctrina Christiana » de Saint Augustin. Organisation synthétique et méthode mise en œuvre*, in *Eph. Theol. Lov.*, 32, 1956, p. 289-330.

¹⁸⁷) In zijn *De Divers. Quaest.*, qu. 30; PL. 40, 19-20 plaatst Augustinus' beschouwing zich volledig op natuurlijk en filosofisch plan.

¹⁸⁸) *De Doct. Christ.*, I, 3, 3; PL. 34, 20.

¹⁸⁹) *De Doct. Christ.*, I, 10, 10; kol. 23.

¹⁹⁰) De studie van de vroegste geschiedenis van het *Symbolum* wijst twee onderscheiden vormen aan: de christologische en de trinitarische formule. Voor Augustinus is het *Symbolum* de « *breviter complexa regula fidei* ». *Sermo CCXIII*, 1; PL. 38, 1060; *Sermo CCXV*, 2; kol. 1072; *Sermo LIX*, 1; kol. 400; *Retract.*, II, 3; PL. 32, 631. Cfr. J. DE GHELLINCK, *Patristique et moyen âge*, I, Les

voornaamste geloofsaffirmaties betreffende de verschillende etappen van ons heil : de Incarnatie, de verlossing, de verrijzenis en de hemelvaart, de zending van de H. Geest, de Kerk of Christus' lichaam, de vergiffenis van de zonde en de verrijzenis van het vlees ¹⁹¹).

Hierin ligt het geloofsgegeven van de *dispensatio salutis* of de heilseconomie vervat en dit alles is het heilswerk van Christus. Christus is de weg naar het vaderland. Christus, met inbegrip van de ganse heilseconomie, is de *res* die wij moeten gebruiken om tot de aanschouwing van de H. Drievuldigheid te komen, die alleen het object mag vormen van ons genieten. Christus en de heilseconomie in Christus is de *res* waarnaar de sacramenten op de eerste plaats verwijzen, maar langs Christus verwijzen ze tegelijkertijd naar de Triniteit. Inderdaad op de weg mogen wij ons door geen enkele *res* laten vasthouden : « quando nec ipse Dominus, in quantum via nostra esse dignatus est, tenere nos voluerit sed transire » ¹⁹²).

Christus immers is tegelijkertijd de *res quibus fruendum est* en de *res quibus utendum est*, omdat Christus tegelijkertijd God en mens is. Hij is de weg en het vaderland ¹⁹³). Hij is het « waarlangs » men gaat en het « waarheen » men gaat.

Hij is niet alleen als mens de *Via*, maar Hij is ook als God

recherches sur les origines du symbole des apôtres, in *Museum Lessianum*; *Sect. Hist.*, 6, Brussel, 1946. De dubbele onderverdeling van de geloofsartikelen vinden we ook bij Augustinus in *De Fide et Symb.*, 4, 6; PL. 40, 185 en *De Agone Christ.*, 13, 15 en 17, 19; PL. 40, 299-300. Cfr. G. ISTACE, *a. c.*, p. 298.

¹⁹¹) *De Doct. Christ.*, I, 13, 12-19, 21; PL. 34, 24-26.

¹⁹²) *De Doct. Christ.*, I, 34, 38; PL. 34, 33.

¹⁹³) *De Doctr. Christ.*, I, 11, 11; PL. 34, 23: Christus als « weg » naar God is een gemeenplaats bij Augustinus. Cfr. *Ibid.*, I, 34, 38; kol. 33; *In Joh. Ev. Tr.* XXII, 8; PL. 35, 1578; *Tr.* XXIII, 6; kol. 1585; *Tr.* XXXV, 9; kol. 1662; *Tr.* LXIX; kol. 1815-1818; *Tr.* LXXXVII, 1; kol. 1852; *Sermo IX*, 13, 21; PL. 38, 91; *Sermo CXXIV*, 3, 3; kol. 685; *Sermo CXXI*; kol. 776-778; *Sermo CXLII*; kol. 778-784; *Sermo CCCVI*, 10, 10; kol. 1405; *Sermo CCCLXII*, 4, 4; PL. 39, 1613; *De Trinit.*, IV, 1; PL. 42, 887; *De Civ. Dei*, IX, 15, 1; PL. 41, 268; X, 29, 1; kol. 308. Cfr. M. COMEAU, *Le Christ, chemin et terme de l'ascension spirituelle d'après saint Augustin*, in *Rech. de Sc. Rel.*, 40, 1952, p. 80-89 (= *Mélanges Jules Lebreton*, II); T. VAN BAVEL, *L'humanité du Christ comme « lac parvulorum » et comme « via » dans la spiritualité de saint Augustin*, in *Augustiniana*, 7, 1957, p. 245-281.

de *Veritas et Vita*. Alles convergeert tenslotte naar Christus, het Woord van God dat mens is geworden ¹⁹⁴).

Christus' mensheid is de weg naar God. Langs Christus gaan wij tot Hem en naar de Vader ¹⁹⁵). Zijn Godheid is « het waarheen » wij gaan, zijn mensheid is « het waarlangs » wij gaan ¹⁹⁶). Christus, God en mens, is de *res* die in de H. Schrift duidelijk uitgedrukt wordt. Geen enkele der *signa ignota* en *signa ambigua* mag men *carnaliter ad litteram* ¹⁹⁷) of *secundum res gestae* ¹⁹⁸) interpreteren, maar men moet deze *signa* geestelijk begrijpen in relatie tot de grote *res* in de H. Schrift, nl. de heilseconomie in Christus. Christus is de volheid, is de *res* van alle *sacramenta*. Hij is de *mystica significatio* ¹⁹⁹) van de *sacramenta*. Het *intellectus spiritualis* ²⁰⁰) van de sacramenten in de H. Schrift is juist de *transitus ad Christum* ²⁰¹). Aldus verklaart Augustinus de Bijbel door de Bijbel ²⁰²).

Christus, God en mens, de hele Christus, Woord en lichaam, is het object van de H. Schrift. Hij is de *res* van alle sacramenta-symbolen : « *Christum igitur sonant haec omnia* » ²⁰³). Vooral uit

¹⁹⁴) *Sermo CCCVI*, 9, 10; PL. 38, 1405: « Ipse Christus est. Qua ire quaeris? Ego sum, inquit, via. Quo ire quaeris? Et veritas et vita » (*Joh.*, 14, 6). Cfr. *De Doct. Christ.*, I, 34, 38; PL. 34, 33.

¹⁹⁵) *In Joh. Ev. Tr. LXX*, 2; PL. 35, 1816.

¹⁹⁶) *In Joh. Ev. Tr. XLII*, 8; PL. 35, 1702.

¹⁹⁷) *Enarr. in Ps. VII*, 1; PL. 36, 97: « Non enim defuerunt interpretes qui haec ipsa non carnaliter ad litteram, sed spiritualiter investigantes... ».

¹⁹⁸) *Enarr. in Ps. XXXIII*, sermo I, 1; PL. 36, 300.

¹⁹⁹) *In Ev. Joh. Tr. IX*, 2, 2; PL. 35, 1458.

²⁰⁰) *Enarr. in Ps. CIII*, sermo I, 1: « In omnibus quae dicta sunt, quaerendus est etiam intellectus spiritualis ».

²⁰¹) *Enarr. in Ps. VII*, 1; PL. 36, 97: « Si transitum ad Christum fecimus, auferatur velamen ».

²⁰²) Cfr. M. PONTET, *L'Exégèse de S. Augustin prédicateur*, coll. *Théologie*, nr. 7, Parijs, 1945, p. 151: « Cette méthode d'exégèse (d'Augustin) est d'un côté une méthode *a priori*: elle ne remonte pas vers la foi par une induction de plus en plus poussée; elle se place d'emblée dans le dogme... elle montre que les données scripturaires sont la conséquence et l'illustration des croyances chrétiennes fondamentales: le Verbe s'est fait chair ». Het principe om te onderkennen of men een *locutio* figuurlijk of letterlijk moet opvatten, geeft Augustinus elders aan: « Quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem, neque ad fidei veritatem proprie referre potest, figuratum esse cognoscas »: *De Doct. Christ.*, III, 10, 14; PL. 34, 71.

²⁰³) E. MERSCH, *La théologie du corps mystique*, I, Brussel, 1954, p. 70: « A cette question (quel est l'objet de l'Écriture Sainte?), la réponse, dictée en

de preken van Augustinus, weten wij hoever hij soms gaat om overal een diepere en symbolische zin in de Schriftwoorden te vinden, om dat alles in verband te brengen met Christus. Hij ziet Christus als de enige Weg naar de Waarheid en het Leven. Zoals wij van Christus' heilsboodschap en van de *sacramenta* van de H. Schrift gebruik moeten maken om de « Waarheid » te kunnen aanschouwen, zo moeten wij van Christus' heilseconomie in de sacramenten gebruik maken om het « Leven » in Christus te beërven.

Christus de « res » van de cultuele sacramenten.

Christus is de *res* van alle symbolische sacramenten van de H. Schrift, maar Hij is ook de *res* van de cultuele sacramenten. In *De Doctrina Christiana* zagen wij immers hoe Augustinus deze beide groepen sacramenten op één lijn plaatste, daar hij ongemerkt van de sacramenten-symbolen overging naar de cultuele sacramenten ²⁰⁴). De cultuele sacramenten van het Oude- zowel als van het Nieuwe Testament betekenen dezelfde *res* ²⁰⁵). De sacramenten van het Oude Testament verhouden zich immers tot die van het Nieuwe Testament als het *Christum promittere* en het *adimplere* ²⁰⁶).

De *res* die door het Doopsel betekend wordt, is Christus' verrijzenis en begrafenis waaraan de dopeling deelheeft ²⁰⁷). Het manna en het eucharistisch brood betekenen beide dezelfde Christus, het levend brood dat uit de hemel is neergedaald ²⁰⁸). Christus is daarbij

fait par saint Augustin, et unanime, peut-on dire, était que cet objet, c'est le Christ, le Christ en tant qu'il est à la fois Dieu et homme, tête et corps, c'est-à-dire le Christ total. *Christum igitur sonant haec omnia* (*C. Faustum*, XXIII, 94; PL. 42, 463), écrivait saint Augustin au sujet des saints Livres ». Zoals de auteur, verwijzen we hier ook naar *Le Corps Mystique du Christ*, II, Brussel, 1951 (p. 95 vlg. en 144 vlg.).

²⁰⁴) *De Doct. Christ.*, III, 9, 13; PL. 34, 71.

²⁰⁵) *In Joh. Ev. Tr.* XXVI, 12; PL. 35, 1612: « In signis diversa sunt; in re quae significatur paria sunt ».

²⁰⁶) *C. Adim.*, 16, 3; PL. 42, 157; *Enarr. in Ps. LXXIII*, 5; PL. 36, 934; *C. Litt. Pet.*, II, 37, 87; PL. 43, 290; *Sermo VI*, 8; PL. 38, 62.

²⁰⁷) *Ep.* XCVIII, 9; PL. 33, 364.

²⁰⁸) *In Ev. Joh. Tr.* XXVI, 12; PL. 35, 1612: « Hic est panis qui de caelo descendit. Hunc panem significavit manna, hunc panem significavit altare Dei... in signis diversa sunt; in re quae significatur paria sunt. Apostolum audi: ... et omnes eandem escam spiritualement manducaverunt. Spiritualement utique eandem; nam corporalement alteram, quia illi manna, nos aliud; spiritualement vero, quam nos ». Cfr. *Tr.* XXVI, 18; PL. 35, 1614; *Tr.* XLV, 9; PL. 35, 1723.

ook de *res* die aangeduid wordt door het dagelijks offer in de Kerk, want Christus zelf is hier de Priester, de offeraar en de offerande ²⁰⁹). Christus is het brandpunt van heel de heilsgeschiedenis waarnaar alle sacramenten, zowel de louter symbolische als de cultuele, convergeren. Ch. Couturier die de verschillende betekenissen van de term *sacramentum* heeft nagegaan in het geheel van Augustinus' werken, stelt zich in de conclusie van zijn onderzoek de vraag: « Est-il possible d'en discerner l'orientation essentielle ? ». Hij antwoordt: « De quoi a-t-il été question à chaque pas de notre recherche, sinon du Christ ? Il est la 'vie des sacrements', car c'est de son côté ouvert qu'ils découlent, c'est de sa mort et résurrection qu'ils tirent leur efficacité ; et, parce que l'Eglise Lui est inséparablement unie, le 'sacrement' même qui rend présent le Christ, réalise du même coup l'unité de son corps qui est l'Eglise. Les Ecritures ne parlent que de Lui, et, bien entendu, de l'Eglise en même temps. Les mystères mêmes trouvent en Lui, Dieu et Homme, leur centre. Toutes choses convergent vers Lui comme vers leur centre véritable » ²¹⁰). Augustinus heeft voornamelijk zijn aandacht geconcentreerd op het mysterie van Christus en in betrekking met dit essentieel sacrament der sacramenten is het dat alle symbolen of cultuele *signa* de naam van sacrament verdienen.

De begenadiging in Christus als « res » van de sacramenten.

Zoals het symbolisme van de sacramenten complex is, zo omvat de betekende *res* de heilswerkelijkheid in Christus in al zijn facetten. Meestal is de *res* Christus zelf of de mysteriën van zijn leven, Zijn dood en Zijn verrijzenis, maar Christus' mysteriën zijn ook onze dood aan de zonde, onze opstanding, de eenheid van de ledematen van Christus, en de *tota redempta civitas* ²¹¹).

²⁰⁹) *De Civ. Dei*, X, 20; PL. 41, 298: « Sacerdos est, ipse offerens, ipse et oblatio. Cuius rei sacramentum quotidianum esse voluit Ecclesiae sacrificium ». Cfr. G. DE BROGLIE, *La notion augustinienne du sacrifice invisible et vrai*, in *Rech. Sc. Relig.*, 48, 1960, p. 135-165; voor deze tekst, zie p. 152-154.

²¹⁰) *O. c.*, p. 266. Cfr. P. VISENTIN, « *Mysterion-Sacramentum* » *dai Padri alla Scolastica*, in *Studia Patavina*, 3, 1957, p. 407: « Agostino ha elaborato una nozione di segno di marca più idealistica se vi vuole, ma la *Res* cui rimandava il segno era sempre la storia della salute nel suo centro specialmente, il Cristo e i suoi atti salvifici ».

²¹¹) *De Civ. Dei*, XIX, 23, 5; PL. 41, 655: « ... sacrificium nos ipsi sumus,

H.-M. Féret heeft aangetoond dat de *res* van de *sacramenta* van het Nieuwe- en het Oude Testament Christus is. Hij voegt er echter bij : « Je n'ai pas trouvé d'exemple où *res* désignerait directement l'effet de grâce du sacrement et serait ainsi synonyme comme on l'écrit habituellement ²¹²⁾, de *virtus*, d'*effectus*, de *gratia* » ²¹³⁾. Wanneer Augustinus over de *res* van de sacramenten spreekt, dan mogen wij voorzeker die *res* niet begrijpen in het perspectief van de Scholastieke drieledigheid : *sacramentum tantum* — *res et sacramentum* — *res tantum*, waarin de *res* van Augustinus eenvoudig de *res tantum* of de genadegave zou betekenen. Anderzijds mag men echter Augustinus' gedachtengang niet zo systematiseren dat men in de *res* alleen Christus of de mysteries van Christus gaat zien ²¹⁴⁾.

De betekenis van *res* is complex bij Augustinus en men mag ze niet te scherp gaan omlijnen. De *res* van het Doopsel is ook onze verrijzenis : « Ofschoon wij in feite nog niet verreezen zijn, maar wel in onze verwachting : quia et huius rei sacramentum habetis et pignus Spiritus accepistis » ²¹⁵⁾. De *res* is ook het verhoopte loon dat wij na de voleinding van ons werk op aarde zullen ontvangen : « Cum fuerit de spe facta *res*,... significationibus pascimur ut ad *res* ipsas perdurantes pervenire possimus » ²¹⁶⁾. De *res* in het eucharistisch sacrament is Christus en onze eenheid in Christus die de H. Geest bewerkt. « De Donatisten, zegt Augustinus, moeten de H. Geest niet zoeken tenzij in de eenheid van het Lichaam van Christus waarvan zij uiterlijk (*foris*) het sacrament bezitten. Daar zij echter de *res* zelf waarvan dit een sacrament is, innerlijk niet hebben, eten en drinken ze hun eigen oordeel (I Cor.,

hoc est civitas eius; cuius rei mysterium (= sacramentum) celebramus oblationibus nostris, quae fidelibus notae sunt ».

²¹²⁾ De auteur verwijst hier naar P. POURRAT, *La théologie sacramentaire*, Parijs, 1907, p. 24 en vlg.

²¹³⁾ « *Sacramentum* » « *Res* » dans la langue théologique de S. Augustin, in *Rev. Sc. Philos. et Théol.*, 29, 1940, p. 218-243. Voor ons citaat, zie p. 242.

²¹⁴⁾ H. FÉRET sluit de genade ook niet uit, cfr. a. c., p. 241-242: « Mais je ne pense pas qu'il faille voir en ces *res* ce que nous appelons la grâce sacramentelle, elle est plutôt, sans qu'il soit légitime de préciser plus que l'a fait Augustin, l'ensemble de l'économie chrétienne symbolisée par le baptême dont la grâce n'est certes pas exclue, mais dont le Christ, source de toute grâce, demeure le centre ».

²¹⁵⁾ *Sermo* Denis VIII, 4; *Miscell. Agost.*, I, p. 38.

²¹⁶⁾ *In Ev. Joh. Tr.* XVII, 4 en 5; PL. 35, 1529-30.

11, 29). Het éne brood is immers het sacrament van de eenheid » ²¹⁷).

Het voedsel en de drank van de Eucharistie betekenen de gemeenschap van het Lichaam en zijn leden. Dit is de H. Kerk van de gepredestineerden, hetzij zij geroepen zijn, gerechtvaardigd of als heiligen verheerlijkt. Het sacrament van deze *res*, nl. van de eenheid van lichaam en bloed van Christus, is leven voor de enen en ondergang voor de anderen; de *res* zelf echter, waarvan de Eucharistie het sacrament is, is het leven voor iedereen en voor niemand het verderf, indien men deel uitmaakt van het Lichaam van Christus ²¹⁸). De *res* van het sacrament betekent dus vaak onze verlossing in het Doopsel en onze eenheid met Christus in de Eucharistie.

Meer concreet bedoelt Augustinus, in zijn beschouwingen over de cultuele offers in het Oude Testament, met de *res* de genadegave zelf: « *Nec illorum ergo sacrificiorum egebat Deus, nec cuiusquam egebat umquam, sed rerum divinitus impartitarum, vel imbuendo virtutibus animo, vel aeternae saluti adipiscendae quaedam signa sunt, quorum celebratione atque functione non Deo, sed nobis utilia pietatis officia exercentur... Nimis autem longo est, convenienter disputare de varietate signorum, quae cum ad res divinas pertinent, sacramenta appellantur* » ²¹⁹).

De *res divinae* waarover hier sprake is, moeten dus zo breed mogelijk opgevat worden. Op gelijke wijze spreekt Augustinus in

²¹⁷) *Ep. CLXXXV*, 50; PL. 33, 815: « Non quaerant Spiritum Sanctum, nisi in Christi corpore, cuius habent foris sacramentum, sed rem ipsam non tenent intus cuius est illud sacramentum; et ideo sibi iudicium manducant et bibunt (*I Cor.*, 11, 29). Unus enim panis sacramentum est unitatis... ». Cfr. H. LANG, *Eucharistic Teachings of St. Augustine*, in *Pro mundi vita. Festschrift z. euch. Weltkongr. 1960 herausgeg. v. d. Theol. Fak.*, München, 1960, p. 44-48. Schrijver komt tot de conclusie dat de eenheid de *res sacramenti* uitmaakt.

²¹⁸) *In Ev. Joh. Tr. XXVI*, 15; PL. 35, 1614: « Hunc itaque cibum et potum societatem vult intelligi corporis et membrorum suorum, quod est sancta Ecclesia in praedestinatis et vocatis, et justificatis, et glorificatis sanctis, et fidelibus eius... Huius rei *sacramentum*, id est corporis et sanguinis Christi... quibusdam ad vitam, quibusdam ad exitium; res vero ipsa cuius sacramentum est, omni homini ad vitam, nulli ad exitium, quicumque eius particeps fuerit ».

²¹⁹) *Ep. CXXXVIII*, 6 en 7; PL. 33, 527. Cfr. K. ADAM, *Die Eucharistielehre des hl. Augustinus*, Paderborn, 1908, p. 142: « Insofern die Sakramente die Bestimmung haben, den Gläubigen zur Erlangung der geistigen *res* anzuregen, ist die Sakramentsbetrachtung Augustins anthropozentrisch: Gott bedarf der Sakramente nicht ». Cfr. *De Catech. Rud.*, 26, 50; PL. 40, 314-315.

De Civitate Dei : « Nec quod ab antiquis patribus talia sacrificia facta sunt in victimis pecorum, quae nunc Dei populus legit, non facit, aliud intelligendum est, nisi rebus illis *eas res fuisse significatas quae aguntur in nobis*, ad hoc ut inhaereamus Deo et ad eundem finem proximo consulamus. Sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est sacrum signum, est » ²²⁰).

Daarbij moet men er rekening mee houden dat Christus tegelijkertijd de genadegave of de *virtus* insluit. Inderdaad Christus is de grote genadegave die door de sacramenten betekend wordt. Men mag geen scheiding maken tussen de genadegave en Christus of God. De decadente Scholastiek en de post-tridentijnse theologie heeft de genade teveel geobjectiveerd. Ze heeft deze te zeer gezien als een op zichzelf staande realiteit los van Christus (« eine Verdinglichung »). Augustinus zag in de genade vooral de eenheid met Christus, de eenheid van het Woord Gods met de menselijke natuur en hierdoor met de ganse gelovige mensheid, de Kerk, zijn Bruid : « Totum omnium scripturarum mysterium Christum et Ecclesiam » ²²¹). Wanneer wij in Christus sterven en in Hem verrijzen, dan sterft Christus in ons en dan verrijst Hij in ons, want Hij is immers de eenheid van hoofd en lichaam ²²²). Onze rechtvaardigheid is die van Christus : « Totus ipse justus est caput et corpus » ²²³). Ook de heiligheid van de gelovigen is de heiligheid van Christus, want zij hebben zich met Christus bekleed bij het Doopsel (*Gal.*, 3, 27). Wanneer dan de ledematen van het lichaam zeggen dat zij niet heilig zijn, dan beledigen zij het Hoofd zelf ²²⁴).

²²⁰) *De Civ. Dei*, X, 5; PL. 41, 282. Ook het begrip *sacrificium* heeft bij Augustinus verschillende betekenissen. Cfr. G. DE BROGLIE, *a. c.*, p. 163: « L'expression *verum sacrificium* a, chez saint Augustin, trois sens nettement différents correspondant à trois emplois distincts de l'adjectif *verus*. Elle s'applique tantôt au sacrifice visible, considéré en général, tantôt au sacrifice (visible) *parfait et exemplaire* offert par le Christ au Calvaire (ou par l'Eglise sur nos autels), tantôt enfin au sacrifice invisible en tant que tel. Vouloir réduire ces trois notions à un unique et indivisible concept de sacrifice, seul tout à fait 'augustinien', nous semble une gageure ».

²²¹) *Enarr. in Ps. LXXIX*, 1; PL. 36, 1021.

²²²) *Enarr. in Ps. LXII*, 3; PL. 36, 749: « Si ergo in illo mortui sumus, et in illo resurreximus; et ipse in nobis moritur, et in nobis resurgit (ipse est enim unitas capitis et corporis) ».

²²³) *Enarr. in Ps. XXX*, 5; PL. 36, 250. *Sermo CXLIV*, 6; PL. 38, 790.

²²⁴) *Enarr. in Ps. LXXXV*, 4; PL. 37, 1084. Wij verwijzen hier naar de mooie blz. van E. MERSCH, *Le corps mystique du Christ*, II, Brussel, 1951,

Augustinus staat nog zeer dicht bij de Vaders van de Oosterse Kerk wat betreft de heiligheid en de heiligmakende genade. De *gratia creata* is misschien in sommige teksten van zijn werken impliciet aanwezig, maar dan in enge relatie met de inwoning van God of de ongeschapen genade ²²⁵). Hij ziet trouwens de genadegaven van het sacrament niet zozeer in het perspectief van de efficiënte causaliteit, doch eerder in het raam van de Platonische participatieleer of de beeldoorzakelijkheid. De genade in de sacramenten is een werkelijke deelname aan de Goddelijke onsterfelijke natuur, een deelname aan de genadevolheid van het vleesgeworden Woord ²²⁶).

Het symbolisme van de sacramenten is rijk aan betekenissen. Christus is echter de voornaamste realiteit van deze sacramenten, en wel Christus in alle dimensies van zijn mysterie.

Met de term *res* duidt Augustinus dan ook verschillende realiteiten aan, die door het polyvalent symbolisme van de *sacramenta* betekend worden. De term *res* heeft een technische betekenis en is eerder filosofisch getint. Daar waar Augustinus in de sacramenten-

p. 35-138. Deze auteur besluit aldus: « Toute l'effusion de la divinité dans notre humanité, tout ce qui se fait de vraiment bien au fond de chaque âme, et sur toute la surface de la terre, et à travers toute la durée des siècles, tout cela ne fait qu'une vie, immanente comme est toute vie véritable, et illimitée comme la vie éternelle, un seul Christ, qui se construit son corps, qui se connaît et qui s'aime tout entier. *Et erit unus Christus amans seipsum* ».

²²⁵) Cfr. G. PHILIPS, *Grâce et œcuménisme*, Chevetogne, 1957, p. 23-24: « Il est clair que la question d'une grâce purement créée n'a pas de sens pour Augustin; il parle seulement, comme saint Basile le faisait de son côté, de la jonction de l'incrée avec la créature, mais l'élément créé que la scolastique dégagera, n'apparaît pas dans sa pensée ».

²²⁶) Cfr. *Enarr. in Ps. CXLVI*, 11; PL. 37, 1906: « Participando eius divinitatem erimus et nos immortales in vitam aeternam ». *Enarr. in Ps. XLIV*, 21; PL. 36, 507; *in Ps. LII*, 6; PL. 36, 616; *Ep. CXL*, 4; PL. 33, 541; *Sermo CLXVI*, 4; PL. 38, 909; *De Trin.*, IV, 2, 4; PL. 42, 889. Cfr. E. BRAEM, *Augustinus' leer over de heiligmakende genade*, in *Augustiniana*, 1, 1951, p. 7-20; p. 77-90; p. 153-174; 2, 1952, p. 201-204; 3, 1953, p. 5-20; p. 328-340. « Is God als schepende levensbron het *Zijn*, waaraan al wat is het *zijn* ontleent, als Woord de verstandelijke lichtbron waaruit alle waarheid en wijsheid der geschapen orde bij deelname put. Hij is niet minder als Vleesgeworden Woord de *herschepende* levensbron, waaraan allen deelachtig zijn, die door de genade het verloren leven terug winnen » (2, 1952, p. 202). Cfr. F. CAYRÉ, *Les sources de l'amour divin*, Parijs, 1933, p. 200-202. A. SAGE, *De la grâce du Christ, modèle et principe de la grâce*, in *Rev. des Etud. Aug.*, 7, 1961, p. 17-34

theologie over *res* spreekt, gebruikt hij liever termen ontleend aan de H. Schrift of aan de Overlevering, en zal hij met voorliefde de meer concrete woorden *virtus*, *gratia*, *salus* gebruiken in plaats van *res*.

* * *

Als men nu de genadegaven nader wil omschrijven, biedt dit wel enige moeilijkheden. Pas later, in zijn strijd tegen de Pelagianen, zal de bisschop van Hippo de effecten van het Doopsel dieper beschouwen en juister bepalen, en vooral de *regeneratio* alsmede de noodzakelijkheid van het Doopsel onderlijnen. In zijn polemiëk met de Donatisten ging zijn aandacht bij de beschouwing van het sacrament bijna uitsluitend naar de verhouding: « geldigheid-vruchtbaarheid ». Deze verhouding drukt Augustinus in zijn anti-donatistische werken niet zozeer uit door de termen *signum-res* (waarop de tweeledigheid *sacramentum-virtus* steunt en waaruit zij gegroeid is), dan wel door tal van theologische correlatieve uitdrukkingen. Hij spreekt hier van *inesse-prodesse*, *habere* of *perniciose habere*, *utiliter* of *salubriter habere*. Buiten deze vage uitdrukkingen gebruikt hij ook meer concrete dubbeltermen: *sacramentum tantum-virtus*, *effectus* of *usus*; *sacramentum tantum-remissio peccatorum*; *visibile sacramentum-invisibilis unctio caritatis*; *visibilis baptismus-sanctificatio invisibilis*; *signum salutis-ipsa salus*; *sacramentum gratiae-ipsa gratia*; *forma sacramenti-forma iustitiae*; *forma pietatis-virtus pietatis* of *radix caritatis*; *Christum induere usque ad sacramenti perceptionem*-*Christum induere usque ad vitae sanctificationem*; *aliud sacramentum-aliud conversionem cordis* ²²⁷).

In het eerste lid van deze binominale uitdrukkingen wordt meestal het woord *sacramentum* gebruikt of met een gelijkwaardige term bedoeld. In het tweede lid van deze binaire samenstellingen mogen we dan veronderstellen te doen te hebben met de *res* of

²²⁷) Cfr. F. HOFMANN, *Der Kirchenbegriff des hl. Augustinus*, München, 1932, p. 356; H. SCHILLEBEECKX, o. c., p. 363; B. NEUNHEUSER, *Taufe und Firmung*, in *Handb. der Dogmengesch.*, IV, 2, Freiburg, 1956, p. 52: « Durch die klare Scheidung von sinnenfälligem *signum* und geistig-geistlicher *res* hat Augustin die im Ketzertauftreit entstanden Schwierigkeiten behoben und der kirchlichen Tauflehre ihre theologische Begründung und Durchdringung vermittelt. Sosehr auch in diesem Punkte die Terminologie wechseln mag, der Sache nach bleibt die Unterscheidung auf jeder Entwicklungsstufe der augustinischen Lehre völlig klar ».

de begenadiging. In deze begenadiging wordt vaak ook het *opus operantis subjecti* expliciet betrokken. De term *conversio cordis* tegenover *aversio a Deo* is wel de specifieke uitdrukking om het persoonlijk moment in het heiligingsproces aan te duiden ²²⁸), welke *conversio* nochtans ook Gods werking is zoals Augustinus later tegen de Pelagianen uitdrukkelijk zal zeggen ²²⁹).

De uitdrukkingen *forma iustitiae* en *virtus pietatis* betekenen naast de sacramentele genadegave ook vaak de subjectieve dispositie. De term *virtus*, die gewoonlijk de objectieve heilswerking aanduidt, wordt dan verduidelijkt door de bepaling *pietatis* in relatie met *II Tim.*, 3, 5 ²³⁰). Al deze elementen van objectieve genadegave, heilswerking en heilsfactoren, en van subjectieve gesteltenis vinden wij terug in de rijke bepaling van het sacrament die Augustinus in zijn *Ad inquisitiones Januarii* geeft :

« Sacramentum est in aliqua celebratione cum rei gestae commemoratio ita fit, ut aliquid etiam significari intelligatur, quod sancte accipiendum est » ²³¹).

Het sacrament bestaat in een zekere viering ; het gaat hier over een cultueel sacrament. De ritus die in de liturgische gemeenschap gevierd wordt, onderscheidt dit soort sacrament van de andere *sacramenta*. In deze ritus heeft de herdenking plaats van een historisch mysterie van Christus' leven waardoor het sacrament zijn heilskracht

²²⁸) *De Bapt.*, V, 18, 24; PL. 43, 189: « Manifestum est eos qui intus... baptizantur, si vera conversione cordis accedunt, ab eo vivificari cuius est Baptismus ». Cfr. *ibid.*, IV, 24, 31; kol. 174-175; VI, 4, 6; kol. 200; VI, 12, 19; kol. 206.

²²⁹) *De Pecc. Mer. et Rem.*, II, 18, 31; PL. 44, 169: « Quod a Deo nos avertimus nostrum est... quod vero ad Deum nos convertimus, nisi ipso excitante atque adjuvante non possumus ».

²³⁰) Voor de term *forma iustitiae* in subjectieve zin: cfr. *C. Litt. Pet.*, III, 56, 68; PL. 43, 385. De uitdrukking *virtus pietatis* als morele dispositie: cfr. *C. Faust.*, XIX, 12; PL. 42, 355: « Quia visibilia sacramenta pietatis inesse possunt... fiunt tales quales Apostolus ait: Habentes formam pietatis, virtutem autem eius abnegantes (*II Tim.*, 3, 5). Virtus autem pietatis est finis praecepti, id est, charitas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta ». Cfr. *Enarr. in Ps.* XLVII, 8; PL. 36, 539; *In Joh. Ev. Tr.* CXXIII, 5; PL. 35, 1968; *Sermo VIII*, 17-18; *Corpus Christianorum*, S. L. 41, p. 96-97 (hier de volledige tekst van dit sermo); *Sermo LXXI*, 19, 32; PL. 38, 463; *Sermo Denis VIII*, 2; *Miscell. Agost.*, I, p. 36; *Sermo Frang.*, I, 17; *ibid.*, p. 186.

²³¹) *Ep.* LV, 2, PL. 33, 205. Deze *Ad inquisitiones Januarii* (*Ep.* LIV en LV) « multa de Sacramentis continent disputata ». Cfr. *Retract.*, II, 20; PL. 32, 638.

krijgt. Augustinus wil hier aantonen dat het Paasfeest een sacrament is, in tegenstelling met het Kerstfeest dat niet in *sacramento* gevierd wordt.

Dit sacrament is meer dan welk ander cultueel sacrament een herdenking van het Christus-mysterie : van Zijn Dood en Verrijzenis, en meteen van de dood en verrijzenis van de *Christus totus*. Juist dit laatste wordt meer geëxpliciteerd. « De viering van deze herdenking, zo zegt Augustinus, gebeurt op dergelijke wijze, dat men begrijpt dat ook iets anders betekend wordt ». Dit « iets » dat betekend wordt, is de vergiffenis van onze zonden en onze rechtvaardiging, want — zegt Augustinus — wij herdenken het afsterven en het verrijzen van Christus, doch wij moeten ook al het overige, dat hieromtrent getuigd wordt, in de betekenis van het sacrament betrekken, nl. dat Hij gestorven is om onze zonden en verzezen omwille van onze rechtvaardigmaking (*Rom.*, 4, 25), of met andere woorden : de *transitus (Pascha) de morte ad vitam* ²³²). Deze vergiffenis van de zonde en rechtvaardigmaking moeten op een heilige wijze ontvangen worden. Juist dit *sancte accipiendum* brengt het subjectieve element van de ontvanger ook binnen deze definitie van het sacrament.

* * *

Blijven we tenslotte nog even stilstaan bij de termen die gebruikt worden om de verschillende aspecten van Christus' genadegave aan te duiden. Volgens Augustinus bestond de grote vergissing van Cyprianus, betreffende de sacramentenleer, in het feit dat hij geen onderscheid wist te maken tussen het uiterlijk sacrament, dat door het ministerium van mensen wordt toegediend, en de heilseffaciteit die in het sacrament door God wordt uitgewerkt : « *Visum est quibusdam etiam egregiis viris antistitibus Christi, inter quos praecipue beatus Cyprianus eminebat, non esse posse apud haereticos vel schismaticos baptismum Christi, nisi quia non distinguebatur sacramentum ab effectu, vel usu sacramenti. Et quia ejus effectus atque usus in liberatione a peccatis et cordis rectitudine apud haere-*

²³²) *Ep.* LV, 2; *PL.* 33, 205: « Eo itaque modo agimus Pascha, ut non solum in memoriam quod gestum est revocemus, id est quod mortuus est Christus et resurrexit, sed etiam coetera quae circa ea attestantur, ad sacramenti significationem non omittamus. Quia enim, sicut dicit Apostolus: Mortuus est propter delicta nostra et resurrexit propter justificationem nostram (*Rom.*, 4, 25) ».

ticos non inveniebatur, ipsum quoque sacramentum non illic esse putabatur » ²³³).

Hier wordt een onderscheid gemaakt tussen het sacrament en zijn effect. Het woord *effectus* gebruikt Augustinus elders in het anti-donatistisch corpus niet ; zijn betekenis echter is hier duidelijk, want *effectus* wordt nader bepaald door *in liberatione a peccatis*. Met deze term worden de genadegaven aangeduid die de zonden vergeven en de mens rechtvaardigen. Ook de term *usus* komt niet zo veel voor. Wij menen dat deze uitdrukking de technische betekenis heeft van *uti* in tegenstelling tot *frui*. Het *usus sacramenti* is dan het gebruik maken van de uiterlijke sacramenten om de geestelijke vruchten of genietingen (*fructus*) te verkrijgen. De gelovige moet op aarde gebruik maken van de tijdelijke dingen om de eeuwige te kunnen genieten ²³⁴). Zo moet hij ook van de tijdelijke heilseconomie gebruik maken om in eeuwigheid, in zalig aanschouwen, te genieten van de Triniteit ²³⁵).

Usus schijnt hier dus te wijzen op de subjectieve gesteltenis van de ontvanger zoals ook elders duidelijk voorkomt : « Sacramento suo divina virtus assistit, sive ad salutem bene *utentium*, sive ad perniciem male *utentium* » ²³⁶). Wanneer Augustinus dan zegt : « et quia effectus atque usus in liberatione a peccatis et cordis rectitudine apud haereticos non inveniebatur », verwijst *effectus* misschien eerder naar de *liberatio a peccatis* als objectief element, en *usus* naar de *cordis rectitudo* als subjectief element. Beide elementen onderscheidt hij van het sacrament zelf.

Opdat het sacrament tot zijn volle heilswaarde zou komen, is de genadegave vereist. God bewerkt én het sacrament én de genadegave, zelfs indien de bedienaar slecht gesteld is : « Si autem malus est, operatur per illum Deus *visibilem sacramenti formam*, ipse autem donet *invisibilem gratiam* » ²³⁷), want zowel het zichtbaar Doopsel als de onzichtbare genade zijn Goddelijk bezit ²³⁸).

Meestal gebruikt Augustinus de term *gratia* om het onzichtbaar

²³³) *De Bapt.*, VI, 1, 1; PL. 43, 197.

²³⁴) *De Civ. Dei*, XI, 25; PL. 41, 339: « Uti vero ea re, quam propter aliquid quaerimus. Unde temporalibus magis utendum est, quam fruendum, ut frui mereamur aeternis ».

²³⁵) Cfr. *De Doct. Christ.*, I, 12, 13-19, 21; PL. 34, 24-26.

²³⁶) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144.

²³⁷) *Ep.* CV, 12; PL. 33, 401.

²³⁸) *C. Cresc.*, II, 21, 26; PL. 43, 482: « invisibiliter autem per eos ille baptizat, cuius est et visibile baptisma et invisibilis gratia ».

effect van het sacrament aan te duiden²³⁹). Dit genadeëffect is onzichtbaar, terwijl het sacrament zichtbaar is. Zoals wij zagen, is de verhouding « zichtbaar-onzichtbaar » essentieel aan het teken. Als onzichtbaar is de genade tevens een verborgen element en zo spreekt Augustinus van de *occulta gratia*²⁴⁰). Zij is bovendien geestelijk : *gratia spiritualis*²⁴¹).

Deze onzichtbare genade is een gave van God : « quia semper est Dei illa gratia et Dei sacramentum »²⁴²) en God geeft deze genade door de H. Geest : « occulta gratia occulta potentia in Spiritu Sancto »²⁴³). Door deze genade worden de dopelingen in het sacrament gereinigd en gerechtvaardigd : « nec purificat vel abluit vel emundat, nec innocentem facit quemquam qui ei ministrat baptismum, sed dantis Dei gratia »²⁴⁴). De genade van het Nieuwe Testament is het *canticum novum* waartoe de Donatisten niet behoren²⁴⁵).

In zijn commentaar op de verschillende sententies van de leden van het Concilie van Carthago onder Cyprianus (anno 256) zegt Augustinus : « Zo gij onder de genade van het Doopsel het Doopsel zelf verstaat, dan is deze genade ook bij de ketters. Indien het Doopsel echter het 'sacrament' (of het teken) van de genade is, en de genade zelf de vergiffenis van de zonden, dan is de doopgenade bij de ketters niet te vinden »²⁴⁶). Een misverstand was

²³⁹) *De Bapt.*, I, 12, 20; PL. 43, 120; III, 10, 13; kol. 144; *C. Litt. Pet.*, I, 5, 6; kol. 248; *C. Cresc.*, IV, 18, 21; kol. 560; *Sermo CXXXVII*, 7, 7; PL. 38, 758; *Sermo CCLXV*, 9, 10; kol. 1223; *Sermo XCIX*, 6, 6; kol. 598; *In Ev. Joh. Tr.* IV, 16; PL. 35, 1414 etc.

²⁴⁰) *Sermo CCXVIII*, 9, 9; PL. 38, 1086; *C. Litt. Pet.*, III, 49, 59; PL. 43, 379.

²⁴¹) *C. Litt. Pet.*, I, 5, 6; PL. 43, 248; *Sermo X*, 2; PL. 38, 93; *In Ev. Joh. Tr.* XXVIII, 11; PL. 35, 1627. Cfr. W. SCHUMACHER, « *Spiritus* » and « *Spiritualis* » : *A study in the sermons of Saint Augustine*, Mundelein, 1957, p. 148: « A rather frequent term in Augustine's sermons was *gratia spiritualis*. This expression might be considered the equivalent of *divine gift*... The divine origin of this gift is emphasized by Augustine when he identifies St. Paul's expression *per spiritum* (Rom., 8, 3-4), with *per gratiam spiritualement* (*Enarr. in Ps. LXVII*, 11; PL. 36, 818) ».

²⁴²) *Ep.* CV, 3, 12; PL. 33, 401.

²⁴³) *C. Litt. Pet.*, III, 49, 59; PL. 43, 379.

²⁴⁴) *C. Cresc.*, IV, 18, 21; PL. 43, 560; II, 19, 24; kol. 481; *C. Litt. Pet.*, III, 50, 62; kol. 380; III, 54, 66; kol. 384; *Ep.* XLIV, 5, 10; PL. 33, 178; *Ep.* XCVIII, 2; kol. 360.

²⁴⁵) *Sermo XXXIV*, 5, 5; PL. 38, 209.

²⁴⁶) *De Bapt.*, VII, 19, 37; PL. 43, 232: « Si baptismi gratiam hoc esse dicis

hier mogelijk, daar Doopsel en genade, ofschoon onderscheiden, niet gescheiden mogen worden. De genade van het sacrament van het Doopsel vergeeft de zonden en daarom bepaalt Augustinus deze genade ook vaak als de vergiffenis van de zonden : « Ipsa vera gratia abolitio peccatorum est » ²⁴⁷). Deze genade is echter niet alleen vergiffenis van de zonden, maar ook een positieve genade *sanctificatio invisibilis* ²⁴⁸).

Deze sacramentele genade noemt Augustinus een onzichtbare zalving van de liefde Gods : « Discerne ergo visibile sancte sacramentum, quod esse et in bonis et in malis, illis ad praemium, illis ad iudicium, ab *invisibili unctione caritatis*, quae propria bonorum est » ²⁴⁹).

Het sacrament strekt de mens tot heil, zo deze er een goed gebruik van maakt ²⁵⁰). Het heil en de genadegaven vallen tenslotte samen: « Neque nos dicimus quod ubicumque et quomodocumque baptizati gratiam baptismi consequuntur, si gratia baptismi in ipsa salute intelligitur, quae per celebrationem sacramenti confertur » ²⁵¹). Het heil of de genade stelt Augustinus in zijn anti-donatistische polemiek soms zo scherp tegenover het sacrament, dat het gevaar niet denkbeeldig is dat men, bij een eerste contactname met deze polemische werken, de verhouding *sacramentum-res* te los gaat zien : « Deus docuit aliud esse signum salutis, aliud ipsam salutem » ²⁵²). Voor zijn christenen die terecht het Doopsel geen andere benaming gaven dan *salus*, was die misvatting niet mogelijk ²⁵³). Zoals wij reeds hebben aangetoond, kan evenwel deze rechtvaardiging ook buiten de sacramenten om geschieden. De H. Geest be-

quod est baptismus, est apud haereticos: si autem baptismus sacramentum est gratiae, ipsa vero gratia abolitio peccatorum est, non est apud haereticos baptismi gratia ».

²⁴⁷) *De Bapt.*, I, 11, 15; PL. 43, 118; 17, 18; kol. 119; V, 21, 29; kol. 191; *Sermo* V, 2; PL. 38, 53; *Sermo* XCIX, 7, 7; kol. 599; *Ep.* XXIII, 4; PL. 33, 96; *Ep.* CLXXXV, 9, 39; kol. 810; *Ep.* XCVIII, 1; kol. 359: « Sed ideo ex Adam traxit (nl. de erfzonde) quod Sacramenti illius gratia solveretur ».

²⁴⁸) *Quaest. in Hept.*, III, 84; PL. 34, 712.

²⁴⁹) *C. Litt. Pet.*, II, 104, 239; PL. 43, 341-342. Het gaat hier over het « sacramentum chrismatis... quod quidem in genere visibilium signaculorum sacrosanctum est, sicut ipse baptismus ». Cfr. *Enarr. in Ps.* XLIV, 19; PL. 36, 505-506.

²⁵⁰) *De Bapt.*, III, 10, 15; PL. 43, 144.

²⁵¹) *De Bapt.*, IV, 14, 21; PL. 43, 167.

²⁵²) *Sermo* Denis VIII, 3; *Miscell. Agost.*, I, p. 37.

²⁵³) *De Pecc. Mer. et Rem.*, I, 24, 34; PL. 44, 128.

werkt het heil *per et praeter sacramenta* en Augustinus zoekt teksten in de heilige Schrift om te bewijzen dat de begenadiging ook buiten de sacramenten tot stand kan komen ²⁵⁴).

De betekende *res* van het sacrament wordt ook uitgedrukt door de term *virtus*. In die zin spreekt hij van het Eucharistisch brood : « Aliud est sacramentum, aliud est virtus sacramenti » ²⁵⁵). Deze genadekracht van het sacrament is zo zuiver als het licht. Die het licht zuiver ontvangen, worden verlicht, en zelfs wanneer het door onreine bedienaars tot ons komt, wordt het niet verontreinigd. De *virtus* is een gave van Christus ; zij is als zuiver water dat van Christus wegvloeit en op de vruchtbare akker vele vruchten voortbrengt ²⁵⁶).

Deze kracht van het sacrament komt van boven : « ex alto, id est, Spiritu Sancto » ²⁵⁷). De *virtus* is niet de vergiffenis van de zonden en de heiliging, maar zij is er de bron van, zoals duidelijk blijkt uit *Tractatus* 80, 3 : « Unde ista tanta virtus aquae ut corpus tangat et cor abluit ? » Zij is ook de *virtus manens* : « Aliud est sonus transiens, aliud est virtus manens ». De *virtus* is de heilskracht waardoor God in de sacramenten werkt tot het heil van de mensen : « Sacramento suo divina virtus assistit » ²⁵⁸). De *virtus* is de genade zelf : « Cum essent omnia communia sacramenta, non communis erat omnibus gratia, quae sacramentorum virtus est » ²⁵⁹).

Augustinus vat de genade dus niet op als een *qualitas* van de ziel ; zij is eerder Gods heilswerking zelf. De sacramentele genade ziet hij niet statisch maar dynamisch. Hij gebruikt echter de term *virtus* ook om het subjectieve element in de sacramentele heilsefficaciteit aan te duiden ; in dat geval spreekt hij over de *virtus pietatis* die hij tegenover de *forma pietatis* plaatst.

De sacramenten zijn dus een teken van een *res*. Deze *res* is Christus en Zijn verlossingsmysterie in al zijn dimensies. Hij is de genade, de *virtus*, het heil en meer bepaald de *remissio peccato-*

²⁵⁴) C. Ep. Parm., II, 15, 34; PL. 43, 76; De Bapt., IV, 21, 28; kol. 172; IV, 22, 29; kol. 173-174; IV, 24, 31; kol. 174-175; C. Litt. Pet., II, 35, 82; kol. 287; Sermo CCLXIX, 1; PL. 38, 1234; Sermo CCLXVI, 3-6; kol. 1225-1228; Sermo XCIX, 11-12; kol. 601-602.

²⁵⁵) In Ev. Joh. Tr. XXVI, 11; PL. 35, 1611.

²⁵⁶) In Ev. Joh. Tr. V, 15; PL. 35, 1422.

²⁵⁷) De Unit. Eccl., 11, 26; PL. 43, 409. De authenticiteit van dit werk is niet zeker.

²⁵⁸) De Bapt., III, 10, 15; PL. 43, 144.

²⁵⁹) Enarr. in Ps. LXXVII, 2; PL. 36, 983-984.

rum en de *sanctificatio invisibilis*. Het is pas in de Pelagiaanse polemiek dat Augustinus' aandacht meer naar het genadeëffect zelf gaat en dit nader beschrijft ²⁶⁰). In zijn strijd tegen het Donatisme ging het niet om de genade zelf, waarvan de noodzakelijkheid niet betwijfeld werd, maar alleen om het onderscheid tussen het sacrament en Christus' genade-werking.

BESLUIT

Samenvattend mogen wij zeggen dat Augustinus' sacramenten-leer, ofschoon uitgebouwd in het perspectief van de Donatistische herdooppraktijk, die volle rijkdom en diepte bezit die meer systematisch uitgewerkte traktaten vaak missen. Het onderscheid in het sacrament tussen *adesse* en *prodesse* behoort sindsdien tot de blijvende verworvenheden van de theologische bezinning op het openbaringsgegeven. Dit onderscheid kon Augustinus maken, omdat hij het begrip sacrament van *mysterium-sacrum secretum* heeft omgeuid naar *sacramentum-sacrum signum*.

Het tekenkarakter, dat het sacrament in de bezinning van de Kerkvader krijgt, houdt verband met zijn allegorische Schriftinterpretatie, waarvan hij in zijn *De Doctrina Christiana* de methodologische regels geeft. Zowel de symbolismen van de H. Schrift als de cultuele riten van Oud en Nieuw Testament worden *sacramenta* genoemd en zij hebben dit essentiële gemeen, dat zij op de eerste plaats tekenen zijn, tekenen die verwijzen naar het éne Christus-mysterie, dat zij aankondigen, verkondigen en voltooiën. Alleen onder het opzicht van efficaciteit is het mogelijk een verschil aan te tonen in deze diverse *sacramenta*.

De oppositie *sacramentum-virtus*, die Augustinus in deze polemiek vaak aanbrengt en beklemtoont, steunt op de *signum-res* verhouding. Wij mogen echter niet vergeten dat de ontelbare werken van de Kerkvader voor het grootste gedeelte gegroeid en geïnspireerd zijn door een bepaalde controverse. Daardoor zijn sommige aspecten, zoals het onderscheid *signum-res*, meer beklemtoond, terwijl andere in het duister worden gelaten of slechts zijdelings belicht.

²⁶⁰) Cfr. G. BANNWARTH, *Le Baptême chez saint Augustin*, (Thesis van Straatsburg, 1950), IIe partie, ch. II, *Fonction et effets du Baptême* (p. 86-115); ch. V, *Les conséquences du Baptême pour la vie religieuse et ascétique du chrétien* (p. 176-183).

Het tekenkarakter van het sacrament mag men dan ook volgens Augustinus' eigenlijke gedachten niet als een louter symbolisme begrijpen en evenmin mag men de dubbelheid *sacramentum-virtus* uit elkaar halen. Dat beide factoren van de verhouding *sacramentum-virtus* of *sacramentum-verbum* helemaal in elkaar liggen, wordt duidelijk in *Tractatus* 80 : « Accedit verbum (Verbum) ad elementum et fit sacramentum ». *Verbum* betekent hier : de uitgesproken woorden bij de viering van het sacrament, de gebeden en de belijdenis, de heilsboodschap van Christus en Christus, het eeuwige Woord zelf. Augustinus ziet dit alles in een dynamische eenheid : de *verba sacramenti* zijn de synthese van de heilsboodschap, en deze blijde boodschap is het *Verbum Dei* dat alles nieuw gemaakt heeft. Wanneer wij deze eenheid *verbum-Verbum* beschouwen, dan wordt het duidelijk dat de nuttig onderscheiden tweeledigheid van *sacramentum* en *virtus* een eenheid is.

Christus, *Dei Sapientia et Dei Virtus* (I Cor., 1, 24), is bij de sacramentele viering aanwezig in het sacrament, dat door zijn *significatio particeps* in de *Virtus* of Christus. In het sacrament verkondigt Hij Zijn heilsboodschap welke Hij verwezenlijkt door Zich bij het *elementum* te voegen om het *sacramentum* in zijn volste betekenis te constitueren. Augustinus ziet de heilsefficientie van het sacrament niet in het raam van de causaliteit, doch in het kader van de participatieleer. Het *sacramentum-signum* heeft deel aan de *res* en is enigszins deze *res* : Christus, het *Verbum* dat vlees geworden is. Goed begrepen is deze participatieleer, bij de theologische bezinning op het sacramenteel openbaringsgegeven, waarschijnlijk een gelukkiger denkschema dan de categorie « oorzaak ».

Christus, het *Verbum apud Deum*, die het *sacramentum sanctum et divinum* in zijn diepste zin constitueert, is dan ook de betekende *res* van alle *sacramenta*, zowel van de sacramenta-symbolen in de H. Schrift als van de cultuele sacramenten waarin zijn mysteries herdacht, gevierd en tegenwoordig gesteld worden. Christus, het Hoofd, is niet te scheiden van Zijn Lichaam ; beiden zijn één, *Caput et corpus*. De *Christus Totus* is de *betekende res* die het *sacramentum* zijn bestaan geeft. In de sacramentele viering van Christus' dood en verrijzenis wordt, als deelname aan deze mysteries, ook onze dood en verrijzenis, onze eenheid met en in Christus betekend, gevierd en gerealiseerd.